

Mazowsze

ANALIZY I STUDIA

4

**Koncepcja szlaków
turystyczno-kulturowych
Pasma Narwi**

**Koncepcja szlaków
turystyczno-kulturowych
Pasma Narwi**

Warszawa, 2006

Opracowanie/Wydawca
Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego
ul. Lubelska 13
03-802 Warszawa
tel.: (022) 518 49 00
fax: (022) 518 49 49
e-mail: biuro@mbpr.pl

Dyrektor Biura
prof. dr hab. Zbigniew Strzelecki

Zastępcy dyrektora
mgr Bartłomiej Kolipiński
mgr inż. arch. Tomasz Sławiński

Dyrektor Oddziału Terenowego w Ostrołęce
mgr Antoni Holcel

Wykonano przez Oddział Terenowy w Ostrołęce
inż. Maria Kotowska
mgr inż. Ewa Szymczyk

Przy współpracy:
Krzysztof Gąska
mgr Krzysztof Kacperski
mgr Andrzej Luśniewski
mgr inż. Robert Rusoł
mgr Honorata Siemińska
mgr inż. Bożena Szymańska
Maria Zienkiewicz

Redakcja naukowa:
dr Dariusz Piotrowski

Korekta językowa:
mgr inż. Ewa Szymczyk

Opracowanie graficzne:
Ewa Palasek

Tłumaczenie:
mgr Konrad Szylar

Redakcja techniczna, skład i łamanie:
Tomasz Cybulski

**Mazowsze
Analizy i Studia**

Zeszyt 4/2006

„Koncepcja szlaków turystyczno-kulturowych. Pasma Narwi”

ISSN 1896-6322

Spis treści

1. CEL I ZAKRES OPRACOWANIA	5
2. UWARUNKOWANIA	6
2.1. Uwarunkowania przyrodnicze	6
2.2. Uwarunkowania kulturowe	12
2.2.1. Obiekty i obszary zabytkowe będące w ewidencji konserwatorskiej	12
2.2.1.1. Miejscowości historyczne	13
2.2.1.2. Cenne krajobrazy historyczne	16
2.2.1.3. Architektura sakralna	19
2.2.1.4. Założenia dworskie, pałacowe i parkowe	22
2.2.1.5. Zabudowa mieszkalna	24
2.2.1.6. Budownictwo publiczne	24
2.2.1.7. Budownictwo przemysłowe i obronne	24
2.2.1.8. Grodziska, cmentarzyska, kurhany	25
2.2.2. Obiekty kulturowe	28
2.2.2.1. Muzea	28
2.2.3. Miejsca ważnych wydarzeń i pobytu wybitnych osób	28
2.2.4. Ośrodki kultu religijnego	30
2.2.5. Cykliczne imprezy kulturalne	30
2.3. Uwarunkowania z zakresu infrastruktury turystycznej	33
2.3.1. Baza noclegowa	33
2.3.1.1. Obiekty noclegowe	33
2.3.1.2. Agroturystyka	33
2.3.1.3. Budownictwo letniskowe	33
2.3.2. Ośrodki aktywnego wypoczynku	34
2.3.3. Trasy turystyczne	35
2.3.4. Stacje wodne, przystanie kajakowe	39
2.3.5. Biura turystyczne i punkty informacji turystycznej	39
2.3.6. Atrakcje krajobrazowe i przyrodnicze	39
2.3.7. Leśne kompleksy promocyjne, ścieżki edukacyjne	40
2.3.8. Zbiorniki wodne	40
2.4. Uwarunkowania transportowe	41
2.4.1. Komunikacja zbiorowa	43
2.4.1.1. Komunikacja autobusowa	43
2.4.1.2. Komunikacja kolejowa – dworce, w tym zabytkowe oraz przystanki	43
2.5. Analiza dokumentów samorządu terytorialnego dotyczących rozwoju turystyki i ochrony dziedzictwa kulturowego	43
3. ANALIZA SWOT	45
4. WSTĘPNA DELIMITACJA OBSZARU SZLAKU	47

5.	ZAŁOŻENIA – WSTĘPNA KONCEPCJA.....	48
5.1.	Waloryzacja atrakcji turystyczno – kulturowych.....	48
5.1.1.	Atrakcje przyrodniczo – krajobrazowe	48
5.1.2.	Atrakcje kulturowe	48
5.2.	Obszary priorytetowe szlaku	51
5.3.	Kierunki i rodzaje ruchu turystycznego	51
5.3.1.	Turystyka przyrodnicza.....	51
5.3.2.	Turystyka kulturowa	51
5.3.3.	Turystyka wiejska	52
5.3.4.	Turystyka biznesowa i konferencyjna.....	52
5.3.5.	Turystyka wodna	52
5.4.	Model szlaku – główne elementy	52
5.4.1.	Ośrodki węzłowe.....	52
5.4.2.	Ośrodki wspomagające	52
5.4.3.	Skomunikowanie szlaku.....	53
5.4.4.	Modelowy potencjał infrastrukturalny	53
5.4.5.	Ocena stanu i kierunki inwestowania.....	54
5.5.	Koncepcja głównych tras z uwzględnieniem środków lokomocji	56
5.6.	Potencjalne źródła finansowania – analiza możliwości	57
5.6.1.	Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego	57
5.6.2.	Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich”	59
5.6.3.	Program Kultura 2000.....	59
5.6.4.	Inicjatywy wspólnotowe	60
5.6.5.	Inne źródła finansowania	61
5.7.	Uwarunkowania realizacyjne	61
6.	MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE	62
6.1.	Materiały wyjściowe	62
6.2.	Literatura	62
6.3.	Spis map	63

1. CEL I ZAKRES OPRACOWANIA

Opracowanie „Koncepcja szlaków turystyczno-kulturowych” stanowi realizację planu pracy Mazowieckiego Biura Planowania Przestrzennego i Rozwoju Regionalnego w Warszawie na rok 2005 zatwierdzonego przez Zarząd Województwa Mazowieckiego. Celem opracowania jest realizacja zapisów projektu Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami. Założone w programie cele realizowane będą przez działania w ramach zdefiniowanych układów pasmowych. Układ pasmowy umożliwi stworzenie powiązań pomiędzy ośrodkami o dobrze wykształconej tożsamości kulturowej z obszarami peryferyjnymi. Umożliwi również realizację zadań na obszarach historycznych wspólnot kulturowych rozdzielonych obecnymi granicami administracyjnymi. Pozwala na tworzenie ponadlokalnych programów promocji i rozwoju turystyki, a także koordynację działań o charakterze liniowym, np. związanych z wodnymi szlakami turystycznymi, czy trasami europejskich programów turystyki kwalifikowanej.

Opracowanie ma na celu wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego (zarówno w wymiarze materialnym, jak również niematerialnym) i przyrodniczego, jako ważnego czynnika rozwoju turystyki, co w konsekwencji będzie skutkowało wzrostem gospodarczym regionu.

„Koncepcja szlaków turystyczno-kulturowych” zawiera analizę potencjału przyrodniczego i kulturowego, uwarunkowania infrastrukturalne i transportowe istotne dla rozwoju turystyki na obszarach wstępnie zdelimitowanych pasm. Określono również model funkcjonowania szlaku, główne kierunki działań oraz koncepcję głównych tras, z uwzględnieniem środków lokomocji.

Niniejsze opracowanie dotyczy „Pasma Narwi”. Wstępnie zdelimitowany obszar pasma obejmuje teren 20 gmin położonych po obu stronach rzeki.

2. UWARUNKOWANIA

2.1. Uwarunkowania przyrodnicze

Narew — jedna z większych rzek Polski, typowa rzeka nizinna. Długość całkowita rzeki wynosi 484 km, w tym długość odcinka płynącego na terenie województwa mazowieckiego 160,1 km. Narew bierze początek w północno-wschodniej części Puszczy Białowieskiej, tzw. Dzikim Bagnie na terenach Białorusi. W swym biegu przepływa przez lub w pobliżu Puszczy Knyszyńskiej, Piskiej, Kurpiowskiej oraz Białej. Rzeka jest drogą wodną łączącą Warszawę przez Zalew Zegrzyński i swe dopływy (Biebrza, Pisa, Omulew) z jeziorami i lasami Pojezierza Mazurskiego i Suwalskiego. Uchodzi do Wisły w Nowym Dworze Mazowieckim.

Dolina Narwi jest szeroka i bagnista, a koryto tworzy liczne rozwidlenia i łachy.

Narew jest rzeką o leniwym biegu. Wiję się licznymi zakolami, a w skutek ciągłych zmian nurtu i koryta powstają łachy i starorzecza. Pogubione meandry zarastają, wypełniają się zamierającą roślinnością i zamieniają w torfowiska.

Dolina Narwi należy do obszarów, które zachowały wiele naturalnych walorów przyrodniczo-krajobrazowych. Aby tereny te nie uległy degradacji tworzone są rezerваты, parki krajobrazowe i wydzielone obszary chronionego krajobrazu.

Zróznicowana rzeźba terenu, zmienne warunki glebowe, różny stopień uwilgotnienia w sposób zdecydowany różnicują siedliska roślinne i zwierzęce.

Niestety wyniki badań przeprowadzonych przez WIOŚ wskazują, że jakość wody w rzece Narwi jest niezadowolająca. Ocenę czystości rzeki w 2004 roku wykonano według nowych przepisów wprowadzających pięć klas czystości wód a jakość wody oceniana jest w punktach pomiarowych (co nie świadczy o jakości wody na całym odcinku rzeki). Stan czystości wody w Narwi przedstawia się następująco: nie stwierdzono wód w klasie I, II; klasę III o zadawalającej jakości stwierdzono tylko w jednym punkcie pomiarowym w miejscowości Dębe; klasę IV o niezadowolającej jakości stwierdzono w pozostałych 90% punktach pomiarowych zlokalizowanych w paśmie Narwi. Główną przyczyną zanieczyszczenia wód powierzchniowych są następujące czynniki: nieuporządkowana gospodarka wodno-ściekowa (mały odsetek ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków oraz brak odpowiedniej ilości punktów zlewnych dla zawartości zbiorników bezodpływowych) oraz spływy powierzchniowe zanieczyszczeń głównie pochodzenia rolniczego. Istotnym problemem są znaczne dysproporcje w wyposażeniu sieci kanalizacyjnej i wodociągowej. Relacja w stosunku do obu tych sieci wyrażająca się stosunkiem jednej sieci do drugiej jest niekorzystna. Powoduje to, że znaczna część ścieków wytworzona na skutek zwiększonego poboru wody odprowadzana jest poza zamkniętymi systemami odprowadzania ścieków, co stwarza zagrożenia dla środowiska w postaci zanieczyszczeń wód powierzchniowych i podziemnych.

Innym negatywnym zjawiskiem jest również zaśmiecanie lasów i brak selektywnej zbiórki odpadów.

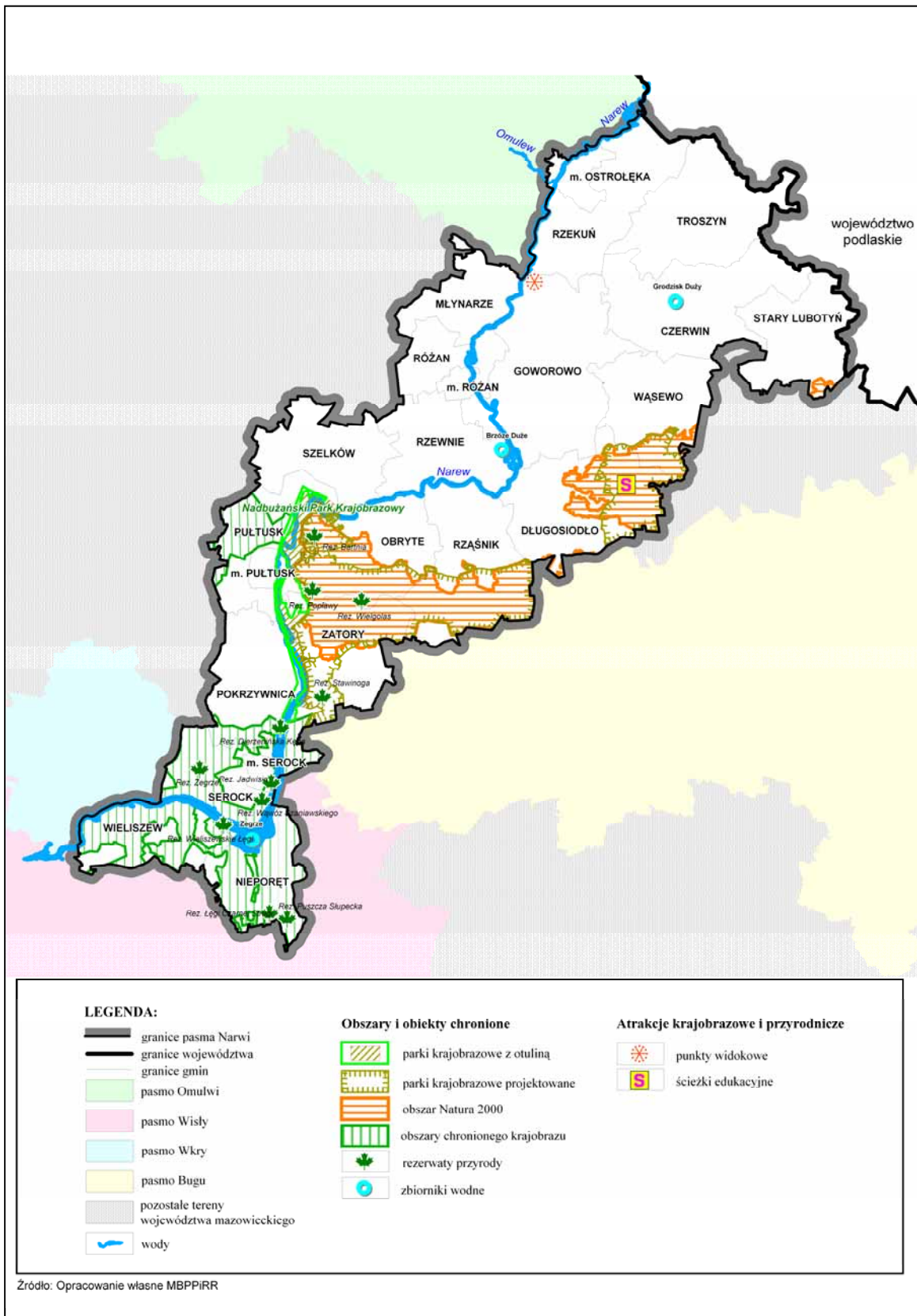
Rzeka Narew, płynąca po południowych granicach Puszczy Zielonej, jest częścią drogi wodnej łączącej centrum kraju z obszarami północno-wschodnimi. Szerokość dochodzi do 90 i więcej metrów. Piękne wody Narwi odznaczają się przezroczystością i sinawym zabarwieniem (błękitna Narew). Turystyczny szlak na odcinku od Łomży w dół nadaje się do spływów kajakowych i żeglarskich; jest on obecnie najlepiej zagospodarowanym szlakiem wodnym Mazowsza. Spływy kajakowe można rozpocząć w Łomży lub Nowogrodzie. Narew zaliczana do spławnych rzek, była niegdyś ważnym szlakiem komunikacyjnym. Gospodarcze znaczenie żeglugi rzecznej doceniali książęta mazowieccy i królowie polscy.

W widłach Narwi i Bugu, na wysoczyźnie będącej lekko pofałdowanym obszarem moreny dennej, położona jest Puszcza Biała. Puszcze zwano najczęściej Biskupią, także Nadbużańską

lub Narwiańską. Obecna nazwa pojawiła się dopiero w drugiej połowie XIX wieku i pochodzi od „białego błota”, jak nazywane są puszczańskie piaski. Gminy: Długosiodło, Rząśnik, Obryte, Pułtusk, Zatory znajdujące się w obrębie analizowanego pasma Narwi należą do kurpiowskiego obszaru etnograficznego Puszczy Białej.

Mapa 1. Uwarunkowania przyrodnicze

Obszary i obiekty chronione

Na analizowanym terenie znajduje się jeden obszar włączony w sieć **Natura 2000**:

Puszcza Biała (kod obszaru PLB 140007) – obejmujący teren 64101,6 ha położony w województwie mazowieckim, w tym pasmo Narwi obejmuje obszar 21946,3 ha, z tego: Stary Lubotyń (293,8 ha), Wąsewo (2244,2 ha), Obryte (7490,7 ha), Pułtusk (165,9 ha), Zatory (5374,5 ha), Długosiodło (6377,2 ha), Rzaśnik (7126,7 ha).

Włączenie powyższego obszaru w sieć Natura ma na celu ochronę i zachowanie wszystkich populacji ptaków naturalnie występujących w stanie dzikim, prawne uregulowanie zasad handlu i pozyskiwania ptaków łownych oraz przeciwdziałanie metodom ich łapania i zabijania.

Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000, jest formą ochrony przyrody w Europie. Zakłada ona stworzenie spójnego przestrzennie systemu ekologicznego, którego celem jest zapewnienie ekosystemom trwałej egzystencji w warunkach integracji ochrony przyrody z działalnością człowieka. Podstawę prawną sieci Natura 2000 w Europie stanowią dwie dyrektywy Rady: Dyrektywa Ptasia i Dyrektywa Siedliskowa.

W skład Sieci Natura 2000 wchodzi:

- obszary specjalnej ochrony (OSO), wyznaczone zgodnie z zaleceniami Dyrektywy Ptasiej,
- specjalne obszary ochrony (SOO), wyselekcjonowane na podstawie Dyrektywy Siedliskowej.

Pasma rzeki Narew (poza gminami: Serock, Wieliszew, Nieporęt) położone jest w **obszarze funkcjonalnym Zielonych Płuc Polski (ZPP)**. Środowisko przyrodnicze obszaru ZPP odznacza się wyjątkowymi walorami. Świadczą o tym zarówno warunki fizjograficzne jak i ponadprzeciętne walory fauny, flory oraz stopień zachowania lasów.

Dolina rzeki Narew stanowi korytarz ekologiczny o znaczeniu międzynarodowym w sieci **ECONET-PL** – wieloprzestrzennym systemie obszarów węzłowych, najlepiej zachowanych pod względem przyrodniczym i reprezentatywnych dla różnych regionów przyrodniczych kraju, wzajemnie ze sobą powiązanych korytarzami ekologicznymi, które zapewniają ciągłość więzi przyrodniczych w obrębie tego systemu.

Fragmenty gmin Pułtusk i Pokrzywnica położone są na terenie **Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego** i jego otuliny, utworzonego w dolnym biegu rzeki Bug. Obejmuje on m.in. fragment dolnej Narwi oraz duże obszary Puszczy Białej. NPK jest jednym z największych parków krajobrazowych w Polsce. Obecnie powierzchnia parku wynosi 74136,5 ha, a razem z otuliną 113671,7 ha. W analizowanym paśmie NPK wraz z otuliną zajmuje obszar ok. 6,4 tys. ha.

Obszar parku charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem krajobrazu. Największym jego walorem jest zachowana dolina Bugu, z meandrującą rzeką, licznymi starorzeczami i wyspami w nurcie oraz piaszczystymi łachami i skarpami. W skład parku wchodzi również kompleksy leśne – pozostałości dawnych puszczy.

Oprócz niewątpliwych walorów przyrodniczych, w parku znajdują się rozległe obszary o zachowanym tradycyjnym wiejskim krajobrazie kulturowym. W licznych wsiach i miasteczkach spotkać można jeszcze przykłady dominującej tu niegdyś drewnianej zabudowy, a także kapliczki i krzyże przydrożne. Na łąkach rozrzucone są typowe dla regionu stodołki i brogi.

Warte odwiedzenia są **rezerwaty przyrody** będące najwyższą formą ochrony przyrody na analizowanym obszarze. Zasady korzystania z rezerwatów regulują szczegółowe przepisy o ich powołaniu.

Rezerwat Dzierżeńska Kepa – zwany ptasią wyspą utworzony został w 1991 roku na powierzchni 1,20 ha. Położony jest w gminie Pokrzywnica na izolowanej od brzegów wyspie, na 43,5 km biegu rzeki Narew. Jest to miejsce lęgowe ptaków wodnych oraz obszar żerowania ptaków bytujących w dolinie i wodach rzeki Narew. Ochronie podlega bogata na tym terenie ornitofauna, w tym rybitwa zwyczajna i czernica, które gniazdowały w momencie tworzenia rezerwatu.

Rezerwat Wielgolas – leśny, pow. 6,73 ha, utworzony w 1981 r. koło wsi Gładczyn Rządowy (gm. Zatory). Celem ochrony jest zachowanie fragmentu lasu mieszanego dla celów

naukowo-dydaktycznych i turystycznych. Występuje tu las mieszany, miejscami (w części środkowo-zachodniej) bór mieszany. W części północnej las mieszany przechodzi w las świeży.

Górne piętro drzewostanu stanowią okazałe sosny w wieku około 160 lat, dolne — grab z domieszką dębu, brzozy, sosny. Jest to rezerwat o najbogatszych siedliskach leśnych w Puszczy Białej. Odnacza się on swoistym, niepowtarzalnym pięknem i imponującymi rozmiarami rosnących tu sosen oraz bogactwem podszytów i runa leśnego.

Rezerwat Stawinoga — wodno-leśno-ornitologiczny, utworzony w 1981 roku koło wsi Stawinoga (gm. Zatory). Powierzchnia rezerwatu wynosi 146,50 ha. Na powierzchni leśnej rosną przeważnie olsze, brzozy i sosny w wieku 15-45 lat. Są to więc drzewostany młode, weszły w skład rezerwatu ze względu na zapewnienie ochrony oraz ostoju ptactwu gniazdującemu i przelotnemu. Obszar ten zasługuje również na ochronę ze względu na duże zróżnicowanie siedlisk leśnych na tak niewielkiej przestrzeni, a także ze względów krajobrazowych. Głównym jednak celem utworzenia rezerwatu było objęcie ochroną prawną tego niezwykle wartościowego terenu ze względu na przebywające na stawach i obszarach przyległych bardzo liczne gatunki ptaków, w tym wiele chronionych. Szczególnie dużo ptaków obserwuje się w okresie lęgów i w czasie migracji. Na rozległym obszarze, od Zalewu Zegrzyńskiego po Pułtusk, rezerwat stanowi jedyną ostoję dla wielu cennych gatunków, które chronią się tu latem, w czasie nasilonego ruchu turystycznego na Zalewie i Narwi. Spośród licznych gatunków lęgowych należy wymienić łabędzia niemego, krzyżówkę, cyrankę, łyskę, kokoszkę wodną, derkacza, mewy, czajkę, rybitwy, perkozy, szlamiki, brodzie, bekasy, trzciniaki, łożówkę, podróżniczkę i remizę. Podczas przelotów zatrzymują się tu między innymi: rożeniec, świstun, płaskonos, czernica, gągoł, kilka gatunków brodziec, szlamik, batalion, a z ptaków drapieżnych błotniaki, rybitwy oraz bielik.

Na zróżnicowanych siedliskach leśnych rozwija się obficie roślinność o wysokim bogactwie gatunków. Ponadto licznie są reprezentowane rośliny łąk, nieużytków (wśród nich storczyki) oraz roślinność wodna i nadwodna.

Rezerwat Bartnia — powołany w 1977 roku w gminie Obryte. Celem ochrony jest zachowanie fragmentu naturalnego drzewostanu sosnowego stanowiącego miejsce lęgowe czapli siwej. Zajmuje powierzchnię 14,60 ha, celem ochrony i zachowania fragmentu naturalnego drzewostanu sosnowego stanowiącego miejsca lęgowe czapli siwej. Las reprezentuje typ boru świeżego, drzewostan sosnowy jest w wieku 160-170 lat. W podszyciu występuje jałowiec, sosna, dąb szypułkowy i kruszyna. W runie rośnie łanowo konwalia, kostrzewa owcza, borówka brusznica, wrzos i przeniec zwyczajny. Spotyka się również sasanę. Oprócz czapli siwej występują: dzięcioły, kowaliki, sikorki i mysikróliki.

Rezerwat Popławy — powołany w 1977 roku, na terenie gminy Obryte. Jest to rezerwat częściowy i ma charakter florystyczno-leśny. Zajmuje powierzchnię 6,28 ha. Został utworzony celem ochrony i zachowania liczącego wówczas około 165 lat drzewostanu sosnowego z bogatym runem, w którym występują dwa chronione gatunki: konwalia i sasanka. W drzewostanie, oprócz sosny, występuje również dąb szypułkowy i brzoza brodawkowata, a w runie: wrzos, borówka brusznica, kostrzewa owcza, trzcinak leśny i piaskowy. Zbiorowisko to jest reprezentatywnym przykładem stosunków przyrodniczych Puszczy Białej.

Rezerwat Zegrze — powołany w 1979 roku. Obejmuje las o powierzchni 64,29 ha, będący w zarządzie Warszawskiego Zespołu Leśnego. Lasy rezerwatu są pozostałością po Puszczy Słupeckiej. Teren jest mało zróżnicowany pod względem florystycznym. Panującym tu zespołem roślinnym jest bór mieszany, fragmentarycznie występuje także zubożała forma świetlistej dąbrowy. Najstarsze drzewostany w rezerwacie osiągają wiek 160-180 lat, drzewa rosnące w rezerwacie odróżniają się od sąsiednich nie tylko wiekiem, lecz także swoim naturalnym wyglądem, przypominającym fragment puszczy.

Rezerwat Wąwóz Szaniawskiego — powołany w 1997 roku, położony jest obok wsi Jadwisin. Na powierzchni 11,5 ha, ochronie podlega starodrzew z przewagą dębu szypułkowego z pomnikowymi okazami dębów i sosen oraz urozmaicona rzeźba terenu. W rezerwacie znajdują się ruiny spalonego dworku Jerzego Szaniawskiego, otoczone resztkami starodrzewu parkowego.

Rezerwat Jadwisin — stanowiący uroczysko leśne w pobliżu Serocka, o powierzchni 100 ha. Na jego terenie znajduje się XIX-wieczny neoklasycystyczny pałac należący w przeszłości do Radziwiłłów. Występują tu siedliska grądów i lasów mieszanych z pomnikowymi dębami szypułkowymi i sosnami pospolitymi.

Rezerwat Puszcza Słupecka — powołany w 1994 roku. Obejmuje swym zasięgiem część lasu państwowego o powierzchni 160,6 ha, położony w południowo-wschodniej części gm. Nieporęt, po obu stronach rzeki Czarnej. Celem ochrony jest tu zachowanie zróżnicowanych zbiorowisk leśnych: łągowych, grądowych i borowych z bogatymi stanowiskami roślin chronionych, rzadkich i zagrożonych wyginięciem.

Rezerwat Łęgi Czarnej Strugi — powołany w 1981 roku, obejmuje fragment lasu państwowego o powierzchni 39,5 ha w gminie Nieporęt. Podstawowym celem ochrony jest zachowanie naturalnych lasów łągowych. Największą wartość przyrodniczą ma środkowa część rezerwatu, gdzie górne piętro drzewostanu tworzą: olsza czarna, wiąz szypułkowy i jesion wyniosły w wieku ponad 80 lat. W bujnym runie występują m.in. dwie bardzo rzadkie w rejonie Warszawy rośliny: wawrzynek wilcze łyko oraz jaskier kosmaty. Poza licznymi ptakami (w tym drapieżnymi) swoją ostoję mają tutaj dziki i sarny, często przebywają tu również losie.

Rezerwat Wieliszewskie Łęgi — powołany w roku 1990, obejmuje państwowe i prywatne lasy, zadrzewienia i pastwiska o pow. 18,6 ha, leżące na północny zachód od Zegrza Południowego, w gminach Nieporęt i Wieliszew. Celem ochrony jest w tym przypadku zachowanie zróżnicowanych, naturalnych zbiorowisk roślinnych z licznie występującymi gatunkami roślin chronionych. Duża zmienność warunków siedliskowych sprawia, że występuje tu około 300 gatunków roślin naczyniowych, w tym kilka gatunków storczyków, m.in. kruszczyki i listera. Wśród licznie gniazdujących i żerujących tu ptaków można spotkać m.in. remiza.

Fragmenty gmin Serock, Wieliszew i Nieporęt położone są na terenie **Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu**, którego głównym zadaniem jest zachowanie walorów przyrodniczych doliny Wisły.

Fragmenty gmin Pokrzywnica i Pułtusk położone są na terenie **Nasielsko-Karniewskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu**, który powołano w celu zachowania i ochrony terenów o dużych walorach przyrodniczych i krajobrazowych oraz zapewnienia społeczeństwu warunków niezbędnych dla odpoczynku w naturalnym środowisku.

Pomniki przyrody

W paśmie Narwi znajduje się 187 pomników przyrody, z których na szczególną uwagę zasługują:

- 500-letni dąb szypułkowy Jan, najstarsze drzewo na Mazowszu, o 640 cm obwodu, rosnące na przykościelnym placu w Długosiodle,
- 43 dęby w wieku 400 - 500 lat na uroczysku „Święta Rozalia” koło Rzewnia,
- skupisko ok. 50 dębów, na powierzchni około 0,5 ha w Goworkach koło Ostrołęki,
- aleja złożona ze 189 lip w Pokrzywnicy,
- cztery dęby szypułkowe we wsi Góra gm. Wieliszew,
- głaz narzutowy — „kamień Batorego” (granit różowy) w korycie rzeki Narew, koło wsi Dzbenin, gm. Rzekuń.

Mapa 2. Historyczny podział Mazowsza

Źródło: Internet

2.2. Uwarunkowania kulturowe

2.2.1. Obiekty i obszary zabytkowe będące w ewidencji konserwatorskiej

W analizowanym paśmie Narwi znajduje się 4 miasta historyczne. W rejestrze zabytków nieruchomych figuruje ok. 180 obiektów zabytkowych, wśród których wyróżnić można: obiekty architektury sakralnej i budownictwa, pałace, dwory i parki, forty obronne oraz grodziska i cmentarze. W obszarze tym jest wiele kapliczek a także miejsc upamiętniających wydarzenia historyczne.

2.2.1.1. Miejscowości historyczne

Miasto Ostrołęka — najstarszym śladem osadnictwa jest grodzisko zwane Starym Miastem, leżące naprzeciw ujścia Omulwi do Narwi. Na zetknięciu dróg wodnych ze szlakiem handlowym wiodącym z Mazowsza do Prus, powstała zapewne osada targowa. W 1373 roku Ostrołęka była już miastem lokowanym na prawie chełmińskim. Od końca XV wieku była stolicą powiatu ziemi łomżyńskiej. W 1427 roku miasto uzyskało przywileje na założenie łaźni i postrzygalni sukna oraz prawo odbywania 2 jarmarków rocznie. W 1436 roku otrzymało prawo odbywania cotygodniowych targów. W 1437 roku kupcy ostrołęccy uzyskali zapewnienia wolności żeglugi po Narwi. Otrzymane przywileje wpływały na ożywienie miasta i wzrost jego znaczenia jako ośrodka handlowego. Wśród rzemieślników najczęściej było szewców, którzy w 1502 roku uzyskali od ks. Konrada III przywilej cechowy. Dalsze możliwości rozwoju uzyskała Ostrołęka po przyłączeniu Mazowsza do Korony w 1526 roku. Miejscowe produkty rolne i leśne były przewożone Narwią i Wisłą do Gdańska, a stąd eksportowane do krajów zachodnich. W handlu lokalnym największą rolę odgrywało piwo. W 1564 roku Ostrołęka liczyła 334 domy i ok. 2000 mieszkańców. Staraniem miasta został wybudowany most na Narwi. Po wielkim pożarze w 1563 roku mieszczanie uzyskali na 8 lat zwolnienia od czynszów w celu przyspieszenia odbudowy. Od 1577 roku istniała w Ostrołęce założona przez ks. Wawrzyńca Białobrzeskiego tzw. Fundacja Ostrołęcka Taniego Kredytu, która udzielała rzemieślnikom pożyczek o niskim oprocentowaniu. W 1597 roku mieszczanie uzyskali od Zygmunta III przywilej służenia przy dworze oraz wolność łowiectwa w okolicznych puszcach. Mimo przywilejów miasto powoli podupadało i w 1616 roku liczyło tylko 203 domy. W 1622 roku Zygmunt III zatwierdził przywilej gwarantujący dopuszczenie do rzemiosła i handlu tylko osób osiadłych i urodzonych w mieście. Dalszy rozwój miasta zahamowały wojny szwedzkie w drugiej połowie XVII wieku. Z początkiem XVIII wieku Szwedzi ponownie zajęli Ostrołękę w obronie której wystąpili m.in. Kurpie. W 30 lat później miasto zostało zniszczone przez wojska rosyjskie. W drugiej połowie XVIII wieku miasto ożywiło się, kupcy prowadzili handel z Gdańskiem, Królewcem i Warszawą. Zabudowa miasta rozprzestrzeniła się w kierunku północnym, wzdłuż brzegu Narwi, na której była grobla i most. W 1794 roku stacjonowała w Ostrołęce brygada A. Madalińskiego. Po trzecim rozbiórce Polski Ostrołęka została zajęta przez Prusaków, którzy zamierzali zbudować na jej terenie twierdzę. Jako siedziba powiatu Ostrołęka utrzymała się w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. W 1812 roku miasto ucierpiało od przemarszu Wielkiej Armii w czasie jej pochodu na Moskwę. Po 1815 roku władze miejskie dążyły do rozbudowy miasta, założono bruki uliczne, opracowano plan regulacji. Czynne były między innymi 2 zakłady płóciennicze, 2 farbiarnie i zakład wyrobów bursztynowych. Plan uprzemysłowienia miasta został zahamowany przez wybuch powstania listopadowego. 26 maja 1831 roku pod Ostrołęką Rosjanie zadali klęskę wojskom polskim. Miasto uległo wtedy poważnemu zniszczeniu. Pod koniec XIX wieku Ostrołęka uzyskała połączenia kolejowe z linią Warszawa – Petersburg. Miasto zaczęło się szybko rozwijać, jednak zostało dotkliwie zniszczone podczas I wojny światowej. W czasie okupacji niemieckiej w latach 1914–1918 wybudowano kolej wąskotorową do Myszyńca, która ułatwiała eksploatację bogactw leśnych. 8 września 1939 roku Ostrołęka została zajęta i włączona do Rzeszy. Oswobodzenie Ostrołęki nastąpiło 1944 roku. W 1946 roku rozpoczęła się rozbudowa miasta.

Z dawnych budowli zachowały się: barokowy kościół pw. NNMP z XVIII wieku, pobernardyński zespół klasztorny z drugiej połowy XVII wieku.

Układ urbanistyczny Starego Miasta **Ostrołęki** posiada charakterystyczny układ ulic i działek, który został ukształtowany w XIV wieku w wyniku lokacji miasta na prawie chełmińskim. Układ rynku oraz ulic: Rybackiej, Farnej, Kościuszki, Głowackiego, Kilińskiego i Berka

Joselewicza, jako pozostałość planu miasta średniowiecznego oraz działek o wymiarach zbliżonych do wymiarów średniowiecznych, w 1977 roku wpisany został do rejestru zabytków. Na terenie Starego Miasta istnieją jednostkowe obiekty wpisane do rejestru zabytków, spośród których największe znaczenie posiadają dwie najważniejsze dominanty miejskie:

- zespół klasztorny pw. św. Antoniego,
- Kościół pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny.

Do rejestru zabytków wpisano także nawarstwienia kulturowe Starego Miasta, będące relikami średniowiecznego i nowożytnego osadnictwa, zachowane pod współczesną powierzchnią gruntu.

Miasto Różan — osada objęta pierwotnie granicami ziemi zakroczymskiej, otrzymała w 1378 roku przywilej lokacyjny. W 1403 roku książę mazowiecki Janusz I potwierdził go i rozszerzył, nadając miastu prawo chełmińskie oraz przyznając dochody z łaźni i z wagi miejskiej. Od XV wieku Różan był stolicą ziemi zwanej różańską lub makowską oraz ośrodkiem powiatu sądowego i starostwa. W 1564 roku liczył 330 domów i około 2000 mieszkańców. Okres rozkwitu miasta trwał do połowy XVII wieku. W czasie najazdu szwedzkiego miasto zostało zniszczone. W drugiej połowie XVII wieku miało ono ok. 250 mieszkańców. W 1777 roku było tu 65 domów. W XIX wieku Różan rozwinął się stosunkowo znacznie. Wzrost liczby ludności z 582 w 1810 roku do 1810 w roku 1860 nie wystarczył co prawda do utrzymania praw miejskich, których został pozbawiony w 1869 roku, ale dalszy wzrost zaludnienia (4435 w 1910 roku) umożliwił ich odzyskanie w 1919 roku. Druga wojna światowa spowodowała dwukrotne: w 1939 roku i w latach 1944–1945, zniszczenie miasta oraz jego wyludnienie z powodu eksterminacyjnej polityki okupantów. W gruzach legło 95% zabudowy, a z mieszkańców, których Różan liczył w 1939 roku blisko 5000, pozostało w roku 1945—730. Ośrodkiem rozplanowania miasta o regularnym układzie jest prostokątny rynek.

Układ urbanistyczny **Różana** jest charakterystyczny dla miasta lokacyjnego z XV wieku. Centrum miasta stanowił rynek o wymiarach 80 x 106 metrów, z którego naroży odchodziło osiem ulic — dwie w kierunku północno-zachodnim; ul. Hallera i I-go Maja, w kierunku południowo-wschodnim Kilińskiego i Sienkiewicza, północno-wschodnim Panny Marii i Nowa i południowo-zachodnim Gdańska i Warszawska. Ulice te były ściśle powiązane z trasami wylotowymi z miasta i pokrywały się ze starymi traktami — na północ do Ostrołęki, w kierunku zachodnim i południowo-zachodnim do Makowa i Pułtusa, na wschód do przeprawy przez Narew i na południe lokalna droga do Dzbaźda.

Miasto Pułtusk — najstarsze ślady osadnictwa na wyspie pochodzą z XII wieku. Druga osada o charakterze targowym istniała na terenie obecnego Starego Miasta. Budowę grodu w południowo-wschodnim krańcu wyspy rozpoczęto około 1232 roku. Gród był wielokrotnie niszczone przez najazdy pruskie, jaćwińskie i litewskie. W 1368 roku Litwini całkowicie spalili gród. Miasto na wyspie lokował w 1339 roku biskup Klemens Pierzchała.

Na miejscu zniszczonego grodu w XIV wieku wzniesiono murowany Mały Dom. Rozbudowę zamku kontynuowali biskupi: Rafał Leszczyński, Andrzej Krzycki, Andrzej Noskowski. Osada powstała zgodnie z praktyką budowania osad plemiennych u ujścia dopływu do rzeki głównej. Ten sposób rozmieszczania chronił ją od nagłych napadów. W źródłach występuje pod nazwą: Peltovsk, Poltovsk, Polthowsko, Polthowia.

Pułtusk jest jednym z najstarszych miast Mazowsza, gdyż prawa miejskie uzyskał prawdopodobnie w 1257 roku od księcia mazowieckiego Ziemowita. Od XII wieku aż do 1796 roku pozostawał pod jurysdykcją biskupów płockich. Pułtusk był trzecim po Warszawie i Płocku miastem na Mazowszu z murowanymi fortyfikacjami.

W XV wieku w mieście wybudowano kolegiatę, w XVI wieku — kościoły, szpital, łaźnię miejską, apteki i przytułki dla ubogich. W XV—XVI wieku Pułtusk stał się ważnym ośrodkiem produkcji rzemieślniczej i eksportu zboża, który był możliwy dzięki położeniu nad rzeką Narwią. Pomyślny rozwój gospodarczy miasta sprzyjał rozwojowi szkolnictwa oraz życia

kulturowego. W pułtuskiej kolegiacie przechowywany był najstarszy, zachowany do naszych czasów, relikwiarz średniowiecznej sztuki rękopiśmienniczej z XI wieku, tzw. „Złoty Kodeks Pułtuski”. Działała także pierwsza na Mazowszu drukarnia (1530 roku). W 1565 roku bp Andrzej Noskowski sprowadził do Pułtusk jezuitów. W 1566 roku jezuita powołał kolegium. Od poł. XVI wieku przy jezuickiej szkole działał pierwszy w Rzeczypospolitej teatr publiczny.

Wiek XVII to okres wojen i powolnego upadku Rzeczypospolitej. Żadna wojna, która przebiegała przez ziemie Mazowsza, czy to z północy na południe czy ze wschodu na zachód, nie omijała Pułtusk. Upadek miasta w II poł. XVII wieku spowodowany był głównie wydarzeniami potopu szwedzkiego i na początku XVIII wieku wielkiej wojny północnej. W maju 1703 roku miasto stało się miejscem wielkiej bitwy między wojskami saskimi i armią szwedzką Karola XII.

W 1806 roku przybył do Pułtusk cesarz Francuzów — Napoleon Bonaparte. Na przedpolach miasta została stoczona bitwa, która zakończyła się wycofaniem wojsk rosyjskich za Narew. O tym, że dla Francuzów walki te były bardzo ważne świadczy fakt umieszczenia nazwy Pułtusk na Łuku Triumfalnym. W 1812 roku Napoleon po raz drugi przybył do Pułtusk. Po wybuchu powstania styczniowego Pułtusk zajęli Rosjanie. W 1920 roku w czasie wojny polsko-bolszewickiej o miasto została stoczona kolejna krwawa walka.

W latach II Rzeczypospolitej Pułtusk był miastem garnizonowym. Stacjonował tu 13 Pułk Piechoty.

Podczas II wojny światowej na terenie miasta i okolic toczyły się walki, których wynikiem były ogromne zniszczenia, szacunkowo na około 85%.

Pułtusk spełnia funkcje ośrodka administracji, tradycyjnie od wieków związany jest ze szkolnictwem. Obecnie pełni funkcję centrum polonijnego.

W układzie urbanistycznym miasta dominuje rynek, wybrukowany jak przed laty polnymi kamieniami. Pułtuski rynek o długości ponad 400 m jest jednym z najdłuższych rynków miejskich w Polsce. Otoczony jest m.in. zabytkowymi kamienicami z XIX wieku. Na rynku i w jego sąsiedztwie znajduje się wiele budynków i miejsc, które szczególnie zasługują na obejrzenie z uwagi na historyczne uwarunkowania.

Oś rynku jest równocześnie osią wyspy. Kamienice przy rynku pochodzą z drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Pozbawione większej wartości artystycznej, tworzą jednak klimat miasta; zwracają uwagę ciekawe wykroje okien i kształty kominów, będące często wynikiem odbudowy po zniszczeniach wojennych.

Na rynku usytuowana jest gotycka wieża ratuszowa z przełomu XV i XVI wieku, pozostałość spalonego ratusza. Obok stoi ratusz wzniesiony w latach 1952–1954. Na ścianie budynku tabliczką oznaczono poziom katastrofalnego wylewu Narwi w 1958 roku. W ratuszu obecnie mieści się Muzeum Regionalne.

Najstarsza część Pułtusk, gdzie zlokalizowana jest większość zabytków, znajduje się na wyspie, utworzonej przez rozwidloną odnogę Narwi. Na wyspę można przeprawić się przez 11 mostów i kładek dla pieszych. Z racji takiego położenia Pułtusk nazywany jest „Wenecją Północy”.

Miasto Serock — zwany w średniowieczu Szyroczec, a w XVII wieku — Sierociec, jest jednym z najstarszych grodów mazowieckich. Po raz pierwszy wymieniony został w tzw. fałszywej mogileńskim z 1065 roku Podgrodzie stało się niebawem znacznym targowiskiem nadrzecznym dzięki położeniu na ważnej drodze handlowej biegnącej wzdłuż Bugu z Mazowsza na Ruś. Ludność trudniła się rolnictwem, rybołówstwem, przewozem wodnym i flisactwem. W 1417 roku książęca osada targowa uzyskała miejskie prawo chełmińskie. Przywilej lokalny potwierdził i rozszerzył ks. Janusz I Mazowiecki w latach 1423–1425. Istniała tu waga, postrzygarnia sukna i łaźnia. W XVI wieku Serock był ludnym i zamożnym miastem powiatowym ziemi mazowieckiej. W 1564 roku było tu 56 rzemieślników wolnych od czynszu oraz 30 rybaków. Serock liczył wtedy 264 domy. Odbywały się tu sądy ziemskie oraz grodzkie. W 1567 roku król Zygmunt August potwierdził przywileje miejskie i cechowe. W 1572 roku nawiedziła miasto ciężka zaraza. W 1616

roku liczba włók miejskich wzrosła do 43 (czynszowych 39), a liczba młynów wodnych do 3. W Serocku odbywały się trzy jarmarki rolnicze i cotygodniowy targ.

Z tego okresu zachowany jest w części staromiejskiej średniowieczny układ urbanistyczny: kwadratowy rynek z częściową zabudową pierzei i siecią ulic oraz późnogotycki murowany kościół parafialny. W latach 1807–1808, z uwagi na strategiczne znaczenie tego miejsca, Napoleon polecił zbudować tu twierdzę. W 1809 roku w czasie wojny polsko-austriackiej była ona podstawą działań wojsk gen. J. Niemojewskiego. Do dalszej rozbudowy przystąpiono na skutek starań marszałka Davout, ale przerwano te prace w 1811 roku, gdyż decydujące znaczenie przyznano twierdzy Modlin, a Serockowi tylko rolę pomocniczą. W północnej części miasta zachowały się fragmenty fortyfikacji, m.in. w postaci wałów ziemnych. Druga wojna światowa przyniosła niemal zupełne zniszczenie miasta, szczególnie w czasie walk na przyczółku pułusko-serockim w 1944 roku.

Charakteryzując miasta historyczne, nie sposób nie wspomnieć o wsiach kurpiowskich w gminie Rzańnik.

Dąbrowa – wieś położona w lasach w pobliżu bagna Pulwy, którą założono w 1449 roku. Doskonale zachowało się tam budownictwo i kultura charakterystyczna dla regionu Puszczy Białej. Nazwa Dąbrowa wywodziła się stąd, że wieś była położona w okolicy lesistej, gdzie przeważały dęby. Pod koniec XIX wieku okolice Dąbrowy wytrzebiono i zamieniono na pola uprawne.

Komorowo – to miejscowość starożytna, wymieniona w dyplomie Konrada Mazowieckiego z 1203 roku. Leży na olbrzymiej polanie wśród lasów. Zachowała się tam kultura kurpiowska i tradycje sztuki ludowej, m.in. drewniana chata z drugiej połowy XIX wieku.

Na uwagę zasługuje również wieś **Holendry** w gminie Zatory założona w końcu XVII wieku przez uchodźców z Fryzji prześladowanych tam za przekonania religijne. Dziś serce turystyczne gminy.

2.2.1.2. Cenne krajobrazy historyczne

W oparciu o opracowaną w 1999 roku przez zespół prof. Janusza Bogdanowskiego „Wstępną koncepcję ochrony krajobrazów kulturowych Polski w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego wskazano do objęcia ochroną prawną najcenniejsze krajobrazy historyczne. Wśród nich, na obszarze objętym analizami znajdują się:

- **krajobraz kulturowy komponowany – Pułusk,**
- **kurpiowski krajobraz etnograficzny – Puszcza Biała.**

Region Kurpi wyróżnia się swoją odmiennością na etnograficznej mapie Polski. Sztuka ludowa Kurpiów znalazła swój wyraz przede wszystkim w budownictwie, zdobnictwie, rzeźbie, tkactwie, koronkarstwie i wycinankarstwie – kultywowane są dawne zwyczaje urozmaicone pieśniami i tańcami, używana jest nadal gwara.

Wśród Kurpiów Puszczy Białej wyróżniało się dwie grupy strojów:

- ostrowską, obejmującą miejscowości: Brańszczyk, Poręba, Brok, Osuchowa. Strój ten szybko zanikł z powodu biedy panującej na tym terenie. Ludność zaczęła nosić ubrania wykonane z tanich towarów przemysłowych,
- pułuską, obejmującą: Pniewo, Obryte, Wolę Mystkowską.

Na strój kobiecy noszony w części pułuskiej składały się: białe koszule z czerwonym haftem kiecki czerwone, czasem zielone obszyte koronką, którą z czasem zastąpiły szklane i srebrne koraliki. Mężatki nie mogły chodzić z odkrytą głową. Na co dzień nosiły chustki, a odświętnie czepki, które były elementem charakterystycznym dla obydwu grup. W stroju pułuskim był to cypek ze skrzydłami, albo mały czeppek szlachecki, a w ostrowskim – cypek z kacurem, czyli z trapezowatym, opadającym aż na ramiona płatem haftowanego tiulu.

Charakterystyczne dla tego stroju były piękne, bogate hafty na tiulu, wyszywane kunsztownie jednym tylko typem ściegu prowadzonego grubą, bawełnianą nitką.

Mężczyźni nosili płócienne koszule z wykładanym kołnierzykiem, zawiązywanym czerwona wstążeczką, jako wierzchnie okrycie, na głowach rogatywki, nazywane cztery prawdy lub czapki maciejówki (zimą stożkowate, futrzane czapki), a na nogach chodaki. Każdy Kurp potrafił je zrobić – z jednego łba krowiego wykonywano ich 2 pary.

Domy kurpiowskie miały dwuspadowe dachy, dawniej kryte słomą, gontem potem dachówką. W węglach ściany były wiązane w tak zwany rybi (lub jaskółczy) ogon i przykrywany dekoracyjnym „kożuchowaniem” w narożu. Charakterystyczne dla budownictwa kurpiowskiego są dwie deski na kalenicy dachu zakończone „koźlarzami” lub „rogalami” w kształcie baranich rogów. Szczyty dachów zdobione były dekoracyjnie układanymi deskami, których wzór był w każdej chałupie inny.

Budownictwo kurpiowskie zachowało się szczególnie we wsiach Porządzie, Dąbrowa, Komorowo tj. na terenie gm. Rzaśnik.

Kurpiowskie wycinanki rozpowszechnione zostały w XIX wieku. Przez długi czas zdobyły wnętrza izb kurpiowskich. Dla regionu Puszczy Białej charakterystyczne są „zielka” i „wstęgi”. Obecnie ten rodzaj sztuki ludowej zaczyna zanikać.

Na uwagę zasługuje **obszar osadnictwa drobnoszlacheckiego od XV wieku**, w skład którego wchodzi gminy: Rzekuń, Troszyn, Czerwin, Goworowo, Wąsewo i Stary Lubotyń.

Książęta mazowieccy sprowadzali z głębi Mazowsza osadników, którzy zasiedlali obszary położone wzdłuż rzek. Ziemie otrzymywali w wyniku nadania, które stanowiło niejednokrotnie nagrodę za zasługi wojenne lub dobrą służbę dworską.

W zasiedlaniu okolicznych obszarów uczestniczyły między innymi rody: Bujnow-Ślepowronów, Lubiczów, Szeligów, Trzasków, Brodziców, Roliczów, itp. Niejednokrotnie nazwiska swoje szlachta wzięła od miejscowości, które zamieszkiwała, Grodziska – Grodziccy, Jarnut – Jarnutowscy, Jank – Jankowscy, Rostek – Rostkowscy itp.

Osadnicy przenosili nazwy miejscowości z rodzinnych stron. W ten sposób założono Żmiejewo, Troszyn, Kleczkowo, Rostki, Żochy itp. Wiele nazw jest pochodzenia topograficznego: Zabiele oznacza, iż osada powstała za bagnami zwanymi bielami. Leżąca po drugiej stronie rzeki Orz wieś nazwana została Zaorzem, wieś Grodzisk od średniowiecznego grodziska, Borowce od rozciągających się borów. Wiele nazw osad pochodzi od imienia, np. Damiany – od Damiana, Tyszki – Andrzejki od Andrzeja Tyszki, Tyszki – Piotrowo od Piotra Tyszki, Tyszki – Gostery od Dobrogosta zwanego Gostera.

Stan szlachecki wywodził się z drobnego rycerstwa mazowieckiego. Szlachectwo było dziedziczne, przechodziło z ojca na dzieci. Wywodząc się ze stanu rycerskiego, szlachta posiadała herb i zawołanie. Stanowiła elitę życia politycznego, gospodarczego, naukowego i religijnego. Każdy szlachcic był panem w swojej zagrodzie, od czego ówczesne powiedzenie: „Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie”.

Na samym szczycie drabiny społecznej znajdowała się magnateria. Magnaci i średnia szlachta należeli do arystokracji. Tytuły książęce posiadali Bourbonowie w Przystani oraz Woronieccy w Glinkach Starych koło Sypniewa. Potomkowie tego ostatniego rodu gospodarzą na 29 ha ziemi w rodzinnej posiadłości.

Na terenie doliny Orza osiedliły się rodziny niepolskiego pochodzenia: Fiszerowie, Andlauerowie, Schurrowie oraz Wesslowie. Z racji posiadanych majątków ziemskich zaliczano ich do ziemiaństwa.

W dalszej kolejności znajdowała się drobna szlachta, zamieszkująca zaścianki, posiadająca niewielkie zagrody i żyjąca z pracy na roli, a na końcu szlachta „gołota”, nie posiadająca ziemi i zajmująca się do pracy u bogatych sąsiadów. Szlachta ostrołęcka wytworzyła specyficzne zwyczaje.

„Tłuka” – pomoc sąsiedzka w pracach, które okazywały się trudne dla jednej rodziny, takich jak np.: wykopki, żniwa lub budowa domu. Odbywało się to na zasadzie „odrobku”. „Rajenie” czyli swatanie par, które często kończyło się daniem na „zapowiedzi” i hucznym weselem. „Poczesne” czyli stypa po pogrzebie. Obrzęd adwentowy – granie na drewnianych trąbach zwanych „ligawkami”, „kolędnicy” w okresie po Bożym Narodzeniu, przebierańcy zwani „zapustami”, którzy tańcem i muzyką zabawiali gospodarzy i wiele innych.

Szlachta była wierna tradycji. Po domach chodzili starcy, pełniąc rolę nauczycieli wiejskich, opowiadali dzieje ojczyzny. Mówili o sławnych czynach przodków, podtrzymywali ducha polskości w okresie zaborów.

Szlachta znana była ze swojego patriotyzmu. W licznych bojach dawała wyraz męstwa oraz przywiązania do Ojczyzny. Walczyła o wolność Ojczyzny i innych narodów na terenie całej Europy. Podczas odsieczy wiedeńskiej wstąpił się dziedzic Rzekunia Zygmunt Zbierchowski. W 1944 roku Józef Bruliński z Goster zatknął proporzec 12 Pułku Ułanów Podolskich na gruzach klasztoru Monte Cassino. Rok później Eugeniusz Mierzejewski ze wsi Nogawki, gm. Goworowo znalazł się w gronie kilku żołnierzy, którzy zawiesili sztandar biało-czerwony na Kolumnie Zwycięstwa w Berlinie.

Rzesze ubogiej szlachty mazowieckiej garnęły się do szkół jezuickich, a później pijarskich. Wielu kontynuowało naukę w szkołach wyższych, dochodząc do wysokich godności i stanowisk w kraju. Pochodzący z Zamościa w gminie Troszyn, Jan Zamojski herbu Grzymała był na początku XVII wieku arcybiskupem Lwowskim, a w pierwszej połowie XIX wieku Stanisław Choromański, herbu Lubicz z Niedźwiedzka koło Kleczkowa, był arcybiskupem warszawskim.

Nasi krajanie emigrowali za granicę. Ich potomkowie zamieszkują Amerykę Północną, Południową, Australię oraz Europę Zachodnią. Wnuk emigranta z okolic Pisk, Leonardo Tyszka jest właścicielem kombinatu metalurgicznego w Brazylii.

Na obszarze pasma znajdują się niżej podane wsie, związane z osadnictwem drobnoszlacheckim.

Charakterystyczne dla osadnictwa drobnoszlacheckiego są wsie w następujących gminach:

Troszyn

Chromany – wieś istniała już w XV wieku.

Chrostowo – parafia Troszyn, wieś książęca powstała przed 1440 rokiem.

Dąbek – wieś wymieniona w 1413 roku w akcie erekcyjnym kościoła w Rzekuniu.

Mierzejewo Stare – liczna grupa wsi o nazwie Mierzejewo początkami sięga lat sprzed 1400 roku.

Troszyn – wieś powstała przed 1400 rokiem, na początku była w posiadaniu Piotra z Szetropia (koło Płocka). W 1413 roku erygowano tam kościół.

Kleczkowo – powstało przed 1400 rokiem, parafia w Kleczkowie została erygowana w 1442 roku.

Budne – początkowo wieś szlachecka, potem królewska (król Zygmunt nadał Przedborowi i Andrzejowi, braciom stryjecznym 25 włók w lasach królewskich zwanych Sowino w powiecie różańskim w zamian za 10 włók we wsi Budne).

Goworowo

Czarnowo – parafia Goworowo – w 1383 roku książę Janusz nadał wsi Czarnowo prawa chełmińskie.

Goworowo – wieś od XIII wieku przynależna do proboszczów płockich, wchodząca w skład księstwa wieluńskiego. Parafia powstała pod wezwaniem św. Krzyża prawdopodobnie z fundacji biskupa Floriana, jeszcze jako prepozyta katedry około 1315 roku.

Pokrzywnica (Koprzywnica) – od XIII wieku należała do proboszczów płockich, wchodząc w skład księstwa sieluńskiego, w 1377 roku została tu erygowana parafia.

Rębisze – wieś przynależna od XI wieku do proboszczy płockich, wchodząca w skład księstwa wieluńskiego.

Czerwin

Grodzisko – wieś powstała niedaleko grodziska datowanego na X/XI i XII wiek, na prawym brzegu rzeki Orz, przebywała tu załoga wojskowa broniąca granic państwa od północnego-wschodu.

Gumki – miejscowość nadana w 1395 roku na prawie chełmińskim rycerzowi Rogali z Pilchowi przez Janusza I.

Rostki – wieś powstała przez nadanie Gotardowi z Rostek w ziemi zakroczymskiej 20 włók zwanych Suchodół w puszczy koło Chrostowa przez księcia Janusza I.

2.2.1.3. Architektura sakralna

W obszarze pasma Narwi zachowało się wiele cennych zabytków architektury sakralnej.

W **Ostrołęce** można obejrzeć trzy zabytkowe obiekty sakralne, są to:

- **Pobernardyński zespół klasztorny przy ul. Kardynała Stefana Wyszyńskiego** – najbardziej okazały obiekt zabytkowy w Ostrołęce, wzniesiony w latach 1672–1752. Składa się z wybudowanego w stylu barokowym kościoła pw. św. Antoniego Padewskiego, budynku poklasztornego z wirydażem oraz dziedzińca otoczonego krużgankami, tzw. Kalwarią. Kościół – zbudowany na planie krzyża, jednonawowy, z cegły, tynkowany. Ołtarz główny barokowy z elementami klasycystycznymi, barokowa ambona i organy z początku XVIII wieku. Na sklepieniu sceny z życia św. Antoniego Padewskiego – patrona zakonu i kościoła. Ściany kościoła pokrywają cenne freski z XVIII wieku, autorstwa Walentego Żebrowskiego, przedstawiające cuda i sceny z życia patrona świątyni. 26 maja 1831 roku pod klasztorem rozegrała się wstępna faza bitwy, w której odznaczył się 4 Pułk Piechoty Liniowej. Obok kościoła, przy ul. Staszica znajduje się pomnik poświęcony „Czwartakom”. W 1989 roku został zniszczony przez pożar a następnie odnowiony.
- **Kościół pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny** przy ul. Farnej. Ufundowany został przez Janusza I Starszego księcia mazowieckiego. Kilkakrotnie niszczone i palony. Obecny, barokowy kościół pochodzi z XVIII wieku, prezbiterium nosi cechy gotyckie. W 1999 roku, z okazji jubileuszu 600-lecia, miasta został rozbudowany. W elewacji zewnętrznej znajdują się kule kamienne i metalowe, m.in. z okresu wojen szwedzkich. Przy kościele wzniesiona została murowana dzwonnica z drugiej połowy XVIII wieku. Na cmentarzu przykościelnym, otoczonym murem, znajduje się kamienna figura NMP Niepokalanego Poczęcia, z drugiej połowy XIX wieku.
- **Kościół parafialny pw. św. Wojciecha bpa. w Ostrołęce-Wojciechowicach**. Dawna cerkiew prawosławna, wystawiona wraz z plebanią ok. 1880 roku, remontowana i rozbudowana w latach 1958–1961.

Warto zobaczyć neogotycki kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Jezusowego z pocz. XX wieku w Rzekuniu.

W **Czerwinie** zlokalizowany jest **kościół barokowy pw. św. Trójcy** z drugiej połowy XVIII wieku, z pięknym późnobarokowym wyposażeniem, przebudowany przez architekta Stefana Szyllera. Obok prezbiterium znajduje się marmurowy nagrobek z postacią rycerza, owiany legendami. Jedna z nich mówi, że ów rycerz wydobyty został z łona zmarłej w połogu matki i wierzył w to, że nie urodziwszy się – również i nie umrze. Dokonywał on różnych łotrstw i w końcu został zastrzelony pod kościołem w Czerwinie. Inna legenda głosi, iż zginął on śmiercią głodową, obłączony w swym zamczku przez wojska królewskie.

W Piskach, gmina Czerwin warto zobaczyć barokowo-klasycystyczny kościół pw. św. Jana Chrzciciela z XVIII wieku.

Na uwagę zasługuje obronny **gotycki kościół** z 1512 roku **pw. św. Wawrzyńca** w **Kleczkowie**, gmina Troszyn. Kościół otacza mur obronny z XVI wieku z otworami strzelniczymi – najstarszy zabytek architektoniczny na terenie powiatu ostrołęckiego.

Interesujący jest również **neogotycki kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego** z drugiej połowy XIX wieku w **Goworowie**, z barokowym wyposażeniem wg projektu budowniczego Nowickiego.

Licznie odwiedzane przez rzesze wiernych jest **Sanktuarium Maryjne – neogotycki kościół parafialny pw. Narodzenia NMP w Wąsewie** wzniesiony w latach 1912–1922, odbudowany w 1949 roku po zniszczeniach wojennych. W ołtarzu głównym umieszczony został obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem nieznanego autora z XVI wieku. Od XVII wieku obraz doznaje szczególnej czci u wiernych. Dowodem na to są liczne wota umieszczone wokół wizerunku. Władze kościelne uznały Wąsewo za sanktuarium maryjne. Koronacja obrazu Matki Boskiej Wąsewskiej odbyła się 8 września 2000 roku.

Godny zobaczenia jest **neogotycki kościół parafialny pw. św. Anny** w **Różanie** wzniesiony w I poł. XVI wieku przebudowany w 1841 roku oraz gruntownie w 1907 roku przez architekta Stefana Szyllera.

Na terenie **gminy Rząśnik** znajdują się dwa godne polecenia kościoły drewniane:

- **kościół parafialny pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus** w **Porządziu**, przekształcony i rozbudowany w latach 1928–1930, wg projektu arch. Stefana Szyllera, z drewnianego kościoła wzniesionego w 1715 roku (z fundacji Ludwika Załuskiego, bpa plockiego), w Dzierżeninie, a przewiezionego do Porządzia w 1928 roku. W Porządziu znajduje się także Dom Rekolekcyjny „Dolina Miłości Bożej”, gdzie nocują pielgrzymi przybywający z całej Polski na organizowane w kościele rekolekcje;
- **kościół parafialny pw. św. Anny** w **Lubielu Nowym**, wzniesiony w 1890 roku a w nim zabytki zachowane z poprzednich kościołów: chrzcielnica, rokokowy prospekt organowy oraz kilka obrazów świętych. Pierwsze dwa kościoły spłonęły. Pierwotna świątynia powstała ok. 1547 roku i służyła wiernym przez 228 lat. Wzniesiono ją na wysokim brzegu Narwi, naprzeciwko kępy rzecznej. Obawiano się, że runie na skutek podmywania brzegu. Nie runął, ale spłonął w 1775 roku. Dwa lata później zbudowano drugi kościół. Obecny budynek niemal całkowicie już odnowiono, pozostawiając jednak starodawne elementy.

Będąc w miejscowości gminnej **Stary Lubotyń**, należy obejrzeć:

- **kościół neogotycki pw. Nawiedzenia NMP** z cegły, trójnawowy. W ołtarzu bocznym drewnianym po prawej stronie znajduje się obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem z około 1700 roku.
- **drewnianą kaplicę cmentarną pw. św. Rocha** wzniesioną w I połowie XIX wieku. W ołtarzu głównym wisi obraz św. Rocha malowany na desce w XVII wieku.

Swoją historię ma również **kościół parafialny w Długosiodle**, wybudowany w roku 1912, który przetrwał dwie wojny światowe i nawałę bolszewicką. Obok kościoła znajduje się ponad 500-letni dąb Jan i zabytkowy budynek dawnej kostnicy. Na ścianie kościoła znajduje się tablica odsłonięta w 1993 roku a poświęcona żołnierzom poległym w czasie operacji „Burza” w Puszczy Białej w 1944 r. Obok głównego wejścia do kościoła znajduje się „Krzyż Puszczy Białej”, który ufundowano w hołdzie żołnierzom Polski Podziemnej walczącym w latach II wojny światowej i wszystkim, którzy polegli za Ojczyznę w 800-letnich dziejach Długosiodła.

W **Pułtusk** zobaczyć można kilka cennych obiektów sakralnych.

- Perłą architektury jest **kolegiata pw. Zwiastowania NMP i św. Mateusza**, wraz z najbliższym otoczeniem w promieniu 50 m oraz plastycznym i architektonicznym wyposażeniem wnętrza z XV-XVIII wieku. Zbudowana została w 1449 roku w stylu gotyckim,

a następnie przebudowana w latach 1554–1561 w stylu renesansowym. Jest to dzieło architekta włoskiego Jan Baptysta z Wenecji. Wnętrze bazyliki zdobią renesansowe freski mistrzów włoskich i polskich. Z prawej strony do świątyni przylega kaplica grobowa jej fundatora biskupa Andrzeja Noskowskiego. Kaplica uchodzi za „daleką kuzynkę” kaplicy Zygmuntońskiej na Wawelu. Ostatnio odkryto renesansową polichromię zdobiącą sklepienie. W bazylice pułtuskiej podziwiać można renesansowe i barokowe wyposażenie. Obok bazyliki wznosi się dzwonnica wybudowana w 1507 roku.

- **Kaplica zamkowa pw. św. Marii Magdaleny**, zwana potocznie Magdalenką, jest to mała budowla renesansowa z 1538 roku stojąca u stóp wzgórza na skraju rynku. Ufundowana została przez biskupa Andrzeja Krzyckiego, wielkiego humanistę i sekretarza króla Zygmunta I.
- **Kościół filialny pw. św. Piotra i Pawła**, wzniesiony w stylu barokowym został odbudowany po zniszczeniach z okresu II wojny światowej. Wewnątrz znajdują się późnobarokowe ołtarze oraz tablice poświęcone pamięci Piotra Skargi oraz Macieja Kazimierza Sarbiewskiego.
- **Kościół św. Józefa, poreformacki** z I poł. XVII wieku wczesnobarokowy. Wyposażenie z ciemnego dębu pochodzi z lat 1714–1777. Pod kościołem i kaplicą znajdują się niedostępne krypty. Do budynku przylegają od południa zabudowania dawnego klasztoru.
- **Kościół pw. św. Krzyża** z XVI wieku, późnogotycki z elementami barokowo-klasycystycznymi. Ufundowany przez biskupa Andrzeja Krzyckiego.

Przebywając w Pułtusku warto również odwiedzić sąsiednią gminę **Obryte**, a w niej:

- **neogotycki kościół pw. Świętej Trójcy w Obrytem**, wzniesiony w 1850 roku, z interesującą drewnianą dzwonnica z pierwszej połowy XIX wieku, przebudowany w 1924 roku wg projektu architekta Stefana Szyllera;
- we wsi **Sokołowo Parcele - drewniany kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP** z końca 1682 roku, wraz z wyposażeniem wewnątrz i dzwonnica,
- we wsi **Zambski Kościelne neobarokowy kościół parafialny pw. św. Wojciecha**, z XIX wieku.

W **Zatorach** można zobaczyć zabytkowy murowany **kościół parafialny pw. Najświętszej Marii Panny** z pocz. XIX wieku a w **Pniewach neogotycki kościół pw. św. Piotra i Pawła** z II poł. XIX wieku.

Do cenniejszych zabytków późnego gotyku na Mazowszu należy **kościół parafialny pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Serocku**. Budowę, rozpoczętą przed 1525 rokiem z fundacji książąt mazowieckich Janusza III i Stanisława oraz plebana serockiego i warszawskiego kanonika Wojciecha Popielskiego, kontynuowano przez cały XVI wiek. W wiekach późniejszych remontowano kościół i przekształcano, bez większych uszczerbków dla charakteru świątyni, która jest całkowicie oryginalną budowlą. Barokowe wyposażenie wnętrza jest jednolite, pochodzi z około 1775 roku.

W **Woli Kelpińskiej**, gmina Serock, znajduje się **neobarokowy kościół** zbudowany latach 1895–1899. Kościół jest jednonawowy z transeptem, z prezbiterium węższym zamkniętym półkoliście. W ołtarzu głównym znajduje się obraz Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, namalowany przez Ferencza Szoldaties w Rzymie w 1899 roku, sprowadzony przez księżną Jadwigę Radziwiłłównę.

Na cmentarzu parafialnym w **Wieliszewie** znajduje się jeden z najważniejszych zabytków gminy – **duża klasycystyczna kaplica cmentarna** z 1834 roku, z widniejącą nad wejściem wymowną dedykacją „Żona Mężowi”. Kaplicę ufundowała Maria Gautier, żona ówczesnego właściciela wsi i majątku wieliszewskiego.

Przemierzając się w kierunku Warszawy, dojeżdżamy do **Nieporętu**, gdzie znajduje się zabytkowy zespół architektoniczny **kościola Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny** wraz z dzwonnica i cmentarzem. Kościół parafialny ufundowany został przez Jana Kazimierza w 1651 roku, jako wotum po zwycięstwie nad Szwedami. We wnętrzu widnieje herb Wazów – snop. Jest skromną, murowaną świątynią barokową zbudowaną na planie krzyża. Brama-dzwonnica zapewne pochodzi z XIX wieku. Są w niej dwa dzwony z 1739 roku, odlane w Gdańsku; na jednym jest napis „Krzyknęli chłopięta, jak Kazimierz wyszedł jako król z Nieporęta”.

Charakterystyczne dla pasma Narwi są ocalałe przydrożne, leśne i polne kapliczki i ołtarzyki, nierzadko zabytkowe miniatury.

2.2.1.4. Założenia dworskie, pałacowe i parkowe

W paśmie Narwi zachowało się wiele pałaców i dworów.

Jednym z bardziej interesujących jest dawny **zamek biskupów plockich**, obecnie siedziba Domu Polonii w Pułtusk, położony na pięknym wzgórzu nad Narwią. Zanim stanął zamek murowany, istniała w pobliżu od około VI-VII wieku osada, a potem otoczony podwójnym wałem gród z drewnianymi domami. Biskupi płocky wraz z dworem spędzali w Pułtusk lato. Pierwszy zamek wzniesiono w pierwszej połowie XIV wieku, później budowlę powiększano w różnych okresach i przebudowywano. Niszczony w czasach wojen zamek po ich zakończeniu uzyskiwał wciąż nowe kształty. Dzisiejszy jest w zasadzie budowlą współczesną, przystosowaną do potrzeb Domu Polonii; ukończono go w ostatniej dekadzie XX wieku. Wejście do zamku wiedzie po moście arkadowym, wzniesionym w 1618 roku przez biskupa Henryka Firleja.

Dzisiaj w murach zamku panuje prawdziwa atmosfera otwartego polskiego domu. Panuje tu polska gościnność, polskie obyczaje, polski strój, a przede wszystkim polska kuchnia. Opiera się ona o bardzo stare, sprawdzone receptury. W wędzarniach wędzi się staropolskie wędliny, w opalanych drewnem piecach chlebowych, z ciasta dojrzewającego w lipowych dzieżach, piecze się chleb na liściach chrzanu, tataraku czy dębu, w ogromnym akwarium i basenach w spiżarniach zamkowych, wyśmienite ryby (głównie jesiotry), czekają na decyzję gościa, w jakim sosie mają być podane. W restauracjach zamkowych podawane są także potrawy z dziczyzny, myśliwskie bigosy, a także marynaty i grzyby z zamkowej spiżarni. Staropolskim zwyczajem, przy dźwiękach różnych kapel, goście kosztują zamkowych nalewek, wina i piwa z beczek. Biesiady uświetniają pokazy walk bronią średniowieczną, można też obejrzeć kanonierów strzelających z XVII-wiecznych armat, których występy zazwyczaj poprzedzają pokazy sztucznych ogni.

Do wielkich atrakcji zamku pułtuskiego należą duże drewniane łodzie, dawniej zwane batami, a dziś – gondolami pułtuskimi, na których goście mogą nie tylko podziwiać uroki nadnarwiańskiej przyrody, ale przy dźwiękach nastrojowej muzyki zjeść romantyczną kolację na wodzie.

Na pożegnanie proponuje się gościom Pamiątkowe Gościńce w dwojakach, w których podawany jest staropolski smalec, pasztet, tiftele, kielbaski, chleb itp¹.

Najciekawszym na Mazowszu zachowanym przykładem tzw. „kostiumu francuskiego” w architekturze jest **Pałac Radziwiłłów w Jadwisinie** - gmina Serock. Pałac wzniesiony został w latach 1896–1902 na wysokim brzegu Narwi, według projektu Francois Arveufa. Jego zewnętrzny wygląd nawiązuje do budowli francuskiego renesansu, mimo że budowla nie należy do symetrycznych. Z okien strony południowej budynku roztacza się malowniczy widok na Zalew Zegrzyński. Pałac stanowił siedzibę Radziwiłłów, a jego ostatnim gospodarzem był Konstanty Mikołaj Radziwiłł, oficer AK, ps. „Korab”, który w 1944 roku został zabity przez Niemców i pogrzebany w pobliskim lesie. Po II wojnie światowej pałac zaadoptowano pod

---

¹ Foldery Domu Polonii w Pułtusk

ośrodek wypoczynkowy Urzędu Rady Ministrów, którego nazwa została ostatnio zmieniona na Gospodarstwo Pomocnicze Kancelarii Prezesa Rady Ministrów. W obecnych czasach Pałac jest otwarty dla wszystkich chętnych. Pałac jest otoczony parkiem i kompleksem leśnym o wysokich walorach przyrodniczych.

Ciekawym obiektem jest **zespół dworsko-parkowy** w Zegrzu. Dwór murowany z końca XVII wieku otoczony parkiem krajobrazowym (siedziba Ośrodka Szkoleniowo Wypoczynkowego PAP).

Na uwagę zasługuje częściowo odrestaurowany **zespół pałacowy** w **Zatorach** z XVIII wieku wraz z **parkiem krajobrazowym** z pocz. XX wieku. Barokowo-klasycystyczny pałac został wzniesiony na rzucie litery „L” w latach 1739–1801 i był dwukrotnie rozbudowywany w XIX wieku. Obiekt składa się z piętrowego budynku głównego i oficyn. Ryzalit środkowy poprzedzony jest trójkątnym szczytem, portykiem z czterema kolumnami toskańskimi i datą na belkowaniu – 1898. W pobliżu spichlerz z końca XIX wieku i murowana gorzelnia. Zespół budynków otoczony jest parkiem krajobrazowym z początku XIX wieku. Powierzchnia jego wynosi 17 ha. Obecny, krajobrazowy charakter parku, ukształtowany został w połowie XIX wieku i z tego okresu pochodzi większość zadrzewień parkowych, które uzupełniano, nie wprowadzając większych zmian w jego kompozycji przestrzennej.

W parku rosną klony, jesiony i kasztanowce, w mniejszych ilościach graby, lipy, wierzby, świerki oraz nielicznie sosny, modrzewie, olsze, brzozy, morwy i inne liściaste.

W **Gładczynie** gmina Zatory obejrzeć można **zespół dworski** z 1897 roku, składający się z murowanego dworku i okalającego go parku. Park o powierzchni 5,2 ha zbliżony jest kształtem do trapezu. Park został założony na terenie dawnego ogrodu dworskiego. Urządzanie obecnego parku rozpoczęto w latach 80-tych XIX wieku. W roku 1884 wykopano stawy i wprowadzono zadrzewienia. W 1912 roku rozpoczęto modernizację i planową rozbudowę parku zgodnie z projektem sporządzonym przez Stefana Celichowskiego, w którym połączono elementy geometryczne z krajobrazowymi, dzieląc go na prostokątne kwatery szpalerami grabowymi.

Wśród drzewostanu parkowego ok. 5% drzew pochodzi z połowy XVIII wieku, około 30% z początków i połowy XIX wieku, reszta z początków XX wieku. W skład drzewostanu, liczącego ok. 500 szt. obiektów, wchodzi 25 gatunków i odmian drzew oraz 12 gatunków krzewów. Najliczniej występują jesiony, lipy, klony i świerki, a z krzewów lilak i śnieguliczka tawuła. Grubość pni najstarszych drzew dochodzi w obwodzie do 490 cm.

Na uwagę zasługują również pałace i dwory do oglądania tylko na zewnątrz. Są to:

- **zespół pałacowo-parkowy** w **Szczawinie** gmina Goworowo. Klasycystyczny pałac z 1830 roku autorstwa architekta Adama Idzikowskiego, otoczony parkiem zaprojektowanym przez wybitnego architekta zieleni Waleriana Kronenberga. Park zaprojektowany przez wybitnego architekta zieleni Waleriana Kronenberga. Powierzchnia parku wynosi 9,7 ha. Ma on kształt nieregularnego sześcioboku, o osi wydłużonej ze wschodu na zachód. Do czasów współczesnych zachowały się aleje (niektóre częściowo), szpalery grabowe i lipowe, dawne drogi oraz ciekawy układ pięciu stawów (połączonych rowami), które tworząc jednolity ciąg wodny zamykały wewnątrz parku od strony południowej, wschodniej i północnej. Prawie połowę ogólnego drzewostanu stanowią lipy, dość licznie występują jesiony, wierzby, kasztanowce i klony. Inne gatunki występują pojedynczo. Większość zachowanych drzew to drzewa stare, posiadające znaczną grubość i wysokość, pochodzące z końca XVIII i początku XIX wieku. Jeden jesion (obw. 440 cm) i trzy lipy (obw. 410, 315 i 285 cm) uznane zostały za pomniki przyrody.
- **klasycystyczny pałac** w **Brzeźnie**, gmina Goworowo z 1900 roku zaprojektowany przez Leandra Marconiego. Jest to budynek murowany, jednopiętrowy, wzniesiony w stylu późnobarokowym, zachowany w dobrym stanie.
- **dwór** w **Susku Starym**, gmina Rzekuń z 1770 roku, przebudowany w latach 1925-1926.
- **dwór** w **Czerwinie** z XVIII/XIX wieku.

2.2.1.5. Zabudowa mieszkalna

W analizowanym obszarze tylko 18 budynków mieszkalnych wpisanych jest do rejestru zabytków, zaś w strefie zainteresowania konserwatorskiego pozostaje ok. 800 budynków mieszkalnych, w tym 600 drewnianych oraz ponad 200 murowanych (dane z roku 1989). Budynki wprawdzie nie figurują w rejestrze zabytków, jednak te które pozostały wymagają ochrony, szczególnie zabudowa mieszkalna drewniana. Najwięcej drewnianych budynków zachowało się w gminie Pułtusk. Na uwagę zasługuje budownictwo okolic Puszczy Białej. W każdej niemal wsi stoją jeszcze bogato zdobione domy drewniane, najwięcej pozostało w gminach Długosiodło i Rząśnik. Wznoszono tu chałupy symetryczne z ozdobnymi gankami i dwoma wejściami – od frontu i podwórza. Elementy dekoracyjne budynków to opaski okienne, nadokienniki i malowane okiennice. Chałupy miały dwuspadowe dachy, dawniej kryte słomą, gontem potem dachówką. Najstarsze posadowione były na podmurówkach z polnych głazów.

Na uwagę zasługuje klasycystyczna oficyna z XVIII wieku we wsi **Góra** gmina Wieliszew, która zachowała się w całej swojej formie architektonicznej. Obecnie oficyna spełnia rolę domu mieszkalnego.

2.2.1.6. Budownictwo publiczne

Osobną grupę stanowią obiekty użyteczności publicznej, na analizowanym obszarze do rejestru zabytków wpisane jest 10 obiektów. Na uwagę zasługuje **dawny zajazd** (poczta) z 1 poł. XIX wieku, w **Serocku**. Obejmuje dwa budynki połączone murem z bramą zamkniętą łukiem odcinkowym oraz boczne skrzydło z trzema przybudówkami ustawionymi prostopadle, przekształcony w 2 poł. XIX i XX wieku.

2.2.1.7. Budownictwo przemysłowe i obronne

Spośród zabytków obronnych warte uwagi są fortyfikacje ziemne - **Forty gen. Józefa Bema w Ostrołęce**, wpisane do rejestru zabytków ze względu na historyczny i symboliczny charakter, upamiętniające bitwę pod Ostrołęką w 1831 roku. Zlokalizowane są u zbiegu dwóch najważniejszych tras tranzytowych przebiegających przez Ostrołękę: z Warszawy do Augustowa i dalej do granicy z Litwą oraz trasy wiodącej ku mazurskim jeziorom pojezierza olsztyńskiego i mrągowskiego. Jest tam także pomnik-mauzoleum jednej z największych bitew powstania listopadowego, stoczonej przez polskie i rosyjskie wojska. Budowę monumentu autorstwa architekta Borysa Zinserlinga i rzeźbiarza Romualda Zerycha rozpoczęto w 1931 roku w setną rocznicę bitwy pod Ostrołęką. Miała ona miejsce 26 maja 1831 roku i zakończyła się klęską Polaków. Bitwa pod Ostrołęką była największą po Olszynie Grochowskiej podczas wojny polsko-rosyjskiej 1831 roku.

Nieopodal mauzoleum znajduje się pomnik upamiętniający akcję artylerii ppłk Bema.

Zespół fortów obronnych z XIX wieku w **Różanie**, otaczających miasto łukiem od południa i zachodu. Wzniesione zostały w 1880 roku przez gen. Aleksieja Kuropatkina, carskiego ministra wojny, rozbudowane w latach 1900–1910 wg projektu z 1898 roku gen. Bujnickiego. Obwód obronny złożony jest z trzech fortów piechoty oraz jednego fortu zaporowego ziemnego, broniącego mostu. Forty piechoty wzniesione w systemie wałowym z koszarami szyjowymi, tradytorami i kojcami, połączone zostały drogą rokadową z międzypolami nierównej wielkości.

Dwie **baszty murów obronnych** w **Pułtusk** zachowały się do dzisiaj. Mury, wzniesione w latach 1508–1533, rozebrane zostały przez Prusaków na początku XIX wieku. Przed wzniesieniem murów obronnych miasto niewątpliwie otaczały fortyfikacje ziemne.

W **Serocku**, na północ od rynku, można obejrzeć **pozostałości twierdzy i wałów**. Fortyfikacje z 1807/1808 roku zostały wybudowane z polecenia Napoleona, jako część trójkąta

obronnego Modlin – Serock – Praga. W latach 1882–1890 rozbudowane o przedmoście, w ramach budowy pasów fortów twierdzy Modlin.

Zespół koszarowy w Zegrzu, gmina Serock, powiązany przestrzennie z zespołem dworsko-pałacowym. Obecnie zachowanych jest 5 murowanych budynków koszarowych z początku XIX wieku, odbudowanych w latach 1939 i 1945, 3 warownie (prochownie) z pocz. XX wieku, przebudowane kasyno (d. Pałac Radziwiłłów), dawny hotel oficerski oraz budynek murowany z końca XIX wieku. Zespół z licznym starodrzewem utrzymany jest w historycznych granicach wyznaczonych fortami.

Fort w Zegrzu, gmina Serock, należał do zewnętrznych umocnień twierdzy Modlin i choć nie został uznany za obiekt zabytkowy, to jednak może być traktowany jako budowla obronna charakterystyczna dla pewnego okresu historycznego. Twierdza została zbudowana przez władze carskie około 1890 roku. Składa się ona z dwóch betonowych fortów (Karlińskiego i Ordon): jednego obszernego tzw. umocnienia dużego, w postaci nieregularnego sześcioboku i drugiego mniejszego tzw. umocnienia małego – połączonych wałem ziemnym dla piechoty. Z tyłu fortów wybudowano trzy potężne prochownie, zachowane w swej pierwotnej postaci do dnia dzisiejszego. Już podczas budowy umocnień w Zegrzu przystąpiono do realizacji linii fortów łączących twierdzę z Warszawą. Dopiero w 1901 roku przystąpiono do prac budowlanych przy fortach w **Dębem** i **Beniaminowie**, które to obiekty zaliczono do Twierdzy Zegrze.

Fort w Dębem był uzupełnieniem carskiej linii obronnej Zegrze-Modlin. Podczas I wojny światowej fort był kilkakrotnie ostrzeliwany przez najcięższe moździerze niemieckie. Po II wojnie światowej fort ocalał w dość dobrym stanie i może stanowić atrakcję turystyczną.

Fort w Beniaminowie został wybudowany przez Rosjan na przełomie XIX i XX wieku, jako element łączący Twierdzę Zegrze z Twierdzą Warszawa. Obiekt znajduje się pod opieką konserwatora zabytków. Teren fortu nie jest porośnięty drzewami czy krzakami. Łatwo więc odszukać wszystkie elementy fortu i rozpoznać ich przeznaczenie.

Zespół trzech fortów usytuowany w pobliżu wsi **Janówek**, gmina Wieliszew wchodził w skład umocnień „zewnętrznego pierścienia” twierdzy Modlin. „**Grupa forteczna Janówek**” powstawała w latach 1883–1888 (obiekt ceglano-ziemny) i 1912–1915 (obiekty żelbetonowe).

2.2.1.8. Grodziska, cmentarzyska, kurhany

Na terenie pasma Narwi występuje szereg obiektów archeologicznych, które mogą stanowić atrakcję turystyczną i cel wycieczki.

Grodzisko wczesnośredniowieczne w Ostrołęce – o charakterze obronnym, pochodzące najprawdopodobniej z IX-X wieku. Położone jest ono w odległości ok. 1 km od centrum miasta na tzw. Starym Mieście, naprzeciwko ujścia Omulwi do Narwi. Znajdował się tam kiedyś dwór myśliwski księcia mazowieckich.

Cmentarzysko w Rostkach, gmina Troszyn – kręgi kamienne (okres rzymski) z II–IV wieku n.e.

Ślady cmentarzyska z konstrukcjami kamiennymi z okresu wczesnorzymskiego w **Brzeźnie**, gmina Goworowo.

Grodzisko wczesnośredniowieczne w Grodzisku Dużym, gmina Czerwin, zlokalizowane w parku podworskim o pow. 15 ha (w tym wody ok. 1 ha). Założony został w II połowie XIX wieku, gdy właścicielami majątku byli Andlanerowie.

Park ma kształt nieregularnego wieloboku, zbliżonego do trapezu, którego dłuższa podstawa oparta jest o rzekę Orz, a krótsza przebiega po północnej stronie dawnego, wczesnośredniowiecznego grodziska pierścieniowego. Przez cały park przebiegał kanał o wybrukowanym korycie, łączący dwa stawy z rzeką, dzielący park na kilka części, które tworzyły szereg wydzielonych wewnątrz parkowych.

Ocalało i przetrwało do dziś wiele starych drzew, a wśród nich pomniki przyrody: lipa (obw. 300 cm), jesion (268 cm), wiąz górski (282 cm). Szacunkowo przyjąć można, że rośnie tu

około 500 sztuk starych drzew, wśród których występują: lipy, klony, jesiony, dęby, olsze, wierzby, topole, graby, brzozy, wiązy, świerki, sosny, modrzewie, a spośród krzewów: lilaki, bzy czarne, jaśminowce, żywotniki i inne.

Nie pielęgnowany w okresie powojennym park stracił obecnie swój dawny charakter.

Starożytny kurhan z okresu wpływów rzymskich w miejscowości **Wojsze**, gmina Czerwin.

Ślady osady wczesnośredniowiecznej w miejscowościach **Świerże i Chmielewo**, gmina Stary Lubotyń.

We wsi **Kleszewo**, gmina Pułtusk w dolinie rzeki Pełty znajduje się jedno z największych w Polsce **cmentarzysk ciałopalnych** z II–III wieku p.n.e. W kilkuset grobach popielnicowych i jamowych archeolodzy odkryli szczątki głównie kobiet (tylko dwa groby męskie), stąd zrodziła się dyskusyjna teoria o zamieszkiwaniu tych terenów przez amazonki.

Niedaleko Pniewa – we wsi **Lemany**, gmina Zatory – odkryto **prastare cmentarzysko** ludzkie sprzed 2000 lat, na którym znajduje się ponad 100 grobów ciałopalnych, z czego większość to groby jamowe. W zbadanych grobach znaleziono broń, ozdoby i narzędzia.

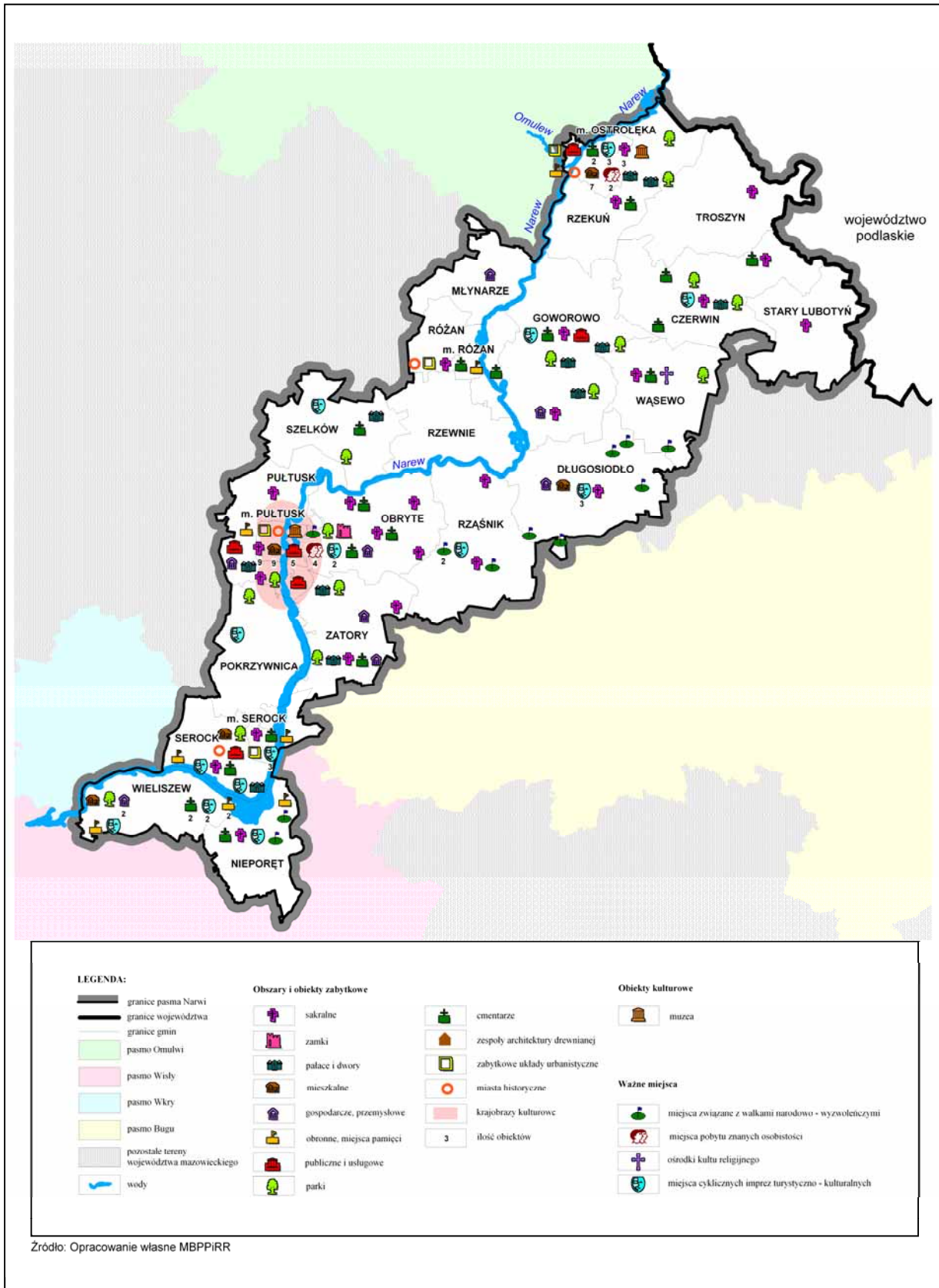
Wieś **Stawinoga** gmina Zatory to **mezolityczne obozowisko** otwarte, z pozostałościami osadnictwa myśliwych i rybaków sprzed 9 tysięcy lat.

Grodzisko Barbarka w **Serocku** - wczesnośredniowieczne z XI–XIII wieku, oddzielone od kościoła jarem, koliste. Badania ujawniły trzy fazy wału o konstrukcji rusztowej i przekładkowej, jamy magazynowe, ślady słupów oraz paleniska. W XVI wieku istniał tu cmentarz z kaplicą p.w. św. Barbary. W czasie prac wykopaliskowych odsłonięto fragmenty fundamentów kaplicy z wieku XVII.

W **Wierzbicy**, gmina Serock znajdują się **stanowiska archeologiczne** śladów osadnictwa starożytnego i średniowiecza.

We wsi **Krubin**, gmina Wieliszew znajduje się **stanowisko archeologiczne** ze śladami osadnictwa od 3 tysiąclecia p.n.e. do IV wieku n.e. i wczesnośredniowiecznego.

Mapa 3. Uwarunkowania kulturowe

Źródło: Opracowanie własne MBPPIRR

2.2.2. Obiekty kulturowe

2.2.2.1. Muzea

W paśmie Narwi funkcjonują dwa muzea.

- **Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce**, gdzie można zapoznać się z dziejami kurpiowszczyzny, kolekcją dawnych przedmiotów i ubiorów kurpiowskich, pamiątkami dotyczącymi bitwy pod Ostrołęką w 1832 roku, a także ze sztuką polską I połowy XX wieku;
- **Muzeum Regionalne w Pułtusk** mieszczące się w gotycko – renesansowej wieży ratuszowej, gdzie prezentowane są ekspozycje związane z historią miasta („Ikonografia Pułtуска”, „Pułtusk w świetle odkryć archeologicznych”) i okolicy, zwłaszcza Puszczy Białej. Można także obejrzeć okazy meteorytów pochodzących z deszczu meteorytów, który w 1868 roku spadł na wschód od Pułtуска.

2.2.3. Miejsca ważnych wydarzeń i pobytu wybitnych osób

Pasma Rzeki Narew usiane jest mogiłami i pomnikami przypominającymi walkę narodu polskiego i jego martyrologię.

Okres wojen napoleońskich zapisał się w historii **Ostrołęki** krwawą bitwą między wojskami francuskimi, dowodzonymi przez gen. Savary, i rosyjskimi, pod dowództwem gen. Wołkońskiego i gen. Essena, stoczoną 16 lutego 1807 roku Francuzi odnieśli w niej zwycięstwo, upamiętnione umieszczeniem nazwy Ostrołęki na Łuku Triumfalnym w Paryżu.

Dnia 26 maja 1831 roku pod Ostrołęką, na nadnarwiańskich błoniach stoczona została bitwa wojsk polskich, pod dowództwem gen. Jana Skrzyneckiego, z armią carską feldmarszałka Dybicza. Zakończyła się ona przegraną Polaków, a od ostatecznej klęski uratował nasze wojska ppłk. Józef Bem, kierując osobiście szarżą swojej baterii lekkokonnej artylerii. Bitwa w rezultacie przyspieszyła klęskę Powstania Listopadowego. Dla upamiętnienia tej bitwy, u zbiegu ulic Warszawskiej i Stacha Konwy w Ostrołęce wzniesiono Pomnik-Mauzoleum bohaterów bitwy ostrołęckiej (powszechnie nazwanym fortami Bema). Usytuowany jest on na terenie byłej prochowni wojsk carskich, otoczony fosami. Projektantami pomnika byli Romuald Zerych i architekt Borys Zinserling. Budowę rozpoczęto w początkach kwietnia 1930 roku. Jednak do dnia dzisiejszego nie została ona w pełni dokończona, choć podejmowano wielokrotnie takie próby. W przeddzień setnej rocznicy bitwy pod Ostrołęką, z kaplicy cmentarnej przeniesiono do Mauzoleum prochy powstańców zebrane podczas wykonywania różnych prac ziemnych na terenie miasta.

Nieopodal mauzoleum, przy ul. Fortowej, znajduje się **Pomnik szarży artylerii konnej pod dowództwem ppłk J. Bema**, wzniesiony dla uczczenia setnej rocznicy bitwy pod Ostrołęką, wykonany przez rzeźbiarza Romualda Zerycha i Borysa Zinserlinga z Warszawy. Na niewielkim kopcu ustawiono wysoki cokół, a na nim pełnoplastycznego orła w koronie, wzbijającego się do lotu. Na cokole umieszczono tablicę z napisem: „Pamięci bohaterskiej szarży artylerii konnej pod dowództwem Bema 26.V.1831”. W końcu 1939 roku lub na początku 1940 pomnik został zniszczony przez niemieckiego okupanta. Odbudowano go dopiero w 1958 roku, nie jest on jednak wierną rekonstrukcją pierwotnego.

Pod murem kościoła poklasztornego usytuowany jest **Pomnik – mogiła Czwartaków**. Zawiera kości żołnierzy 3 batalionu 4 Pułku Piechoty (Czwartaków), którzy w czasie bitwy pod Ostrołęką zabarykadowali się na dziedzińcu przykościelnym i tam polegli.

Pomnik gen. Józefa Bema wzniesiony został na placu, który nazwany jest też jego imieniem. Zaprojektował go i wykonał artysta rzeźbiarz Edmund Matuszek z Warszawy. Odświeżenie nastąpiło 26 maja 1973 roku w czasie obchodów 600-lecia miasta Ostrołęki.

Dla upamiętnienia bitwy pod Ostrołęką, od 2001 roku w Ostrołęce organizowane jest widowisko historyczne, podczas którego odbywają się liczne pokazy szermiercze i konne. Można również zobaczyć ówczesne mundury i uzbrojenie.

Z Ostrołęką związani byli:

- Wiktor Gomulicki – poeta i powieściopisarz, który urodził się w Ostrołęce,
- Zofia Niedziałkowska, autorka monografii „Ostrołęka i okolice” oraz wielu innych prac nt. miasta i regionu.

We **wsi Jaszczuły**, gmina **Długosiodło**, okoliczni chłopci wykazali szczególną aktywność podczas powstania styczniowego w 1863 roku. W tym czasie we wsi osiedlił się jeden z przywódców powstania, pułkownik Zygmunt Padlewski, co zachęcało chłopów do udziału w walkach. Wyrazem ich patriotyzmu był udział w bitwie pod Nagoszewem 3 czerwca 1863 roku

Wsie Lipniak Majorat, Małaszek i Plewki, to miejsca uświęcone krwią 448 osób cywilnych zamordowanych przez Wehrmacht w 1944 roku w odwecie za działania bojowe AK pod Jarząbką i Pecynką.

We **wsi Sieczychy** znajduje się miejsce jednej z najbardziej znanych akcji Szarych Szeregów, w której zginął dowódca warszawskich Grup Szturmowych hm. ppor. Tadeusz Zawadzki „Zośka”.

Przy szkole podstawowej w **Długosiodle** jest pomnik ku czci pomordowanych 29 lutego 1944 roku, kiedy to Niemcy przeprowadzili blokadę Długosiodła, rozciągając pierścień oblawy w pobliżu miejscowości: Bosewo Nowe, Kornaciska, Przetycz i Chorchosy. Na ścianie kościoła parafialnego w 1993 roku odsłonięto tablicę poświęconą żołnierzom poległym w czasie operacji „Burza” w Puszczy Białej w 1944 roku. Obok głównego wejścia do kościoła znajduje się „Krzyż Puszczy Białej”, który ufundowano w hołdzie żołnierzom Polski Podziemnej walczącym w latach II wojny światowej i wszystkim, którzy polegli za Ojczyznę w 800-letnich dziejach Długosiodła.

Podczas powstania listopadowego (1830–1831) w **Rzańniku** zmarł głównodowodzący wojskami carskimi Iwan Dybicz.

W czasie powstania styczniowego (1863–1864) na terenie **Puszczy Białej** stoczono ponad 20 bitew i potyczek. Chłopi z Rzańnika, Porządzia, Dąbrowy i Ochudna walczyli pod wodzą Karola Frycze. 23 maja 1863 roku zostali wytropieni i osaczeni przez wroga, zginął ich dowódca. W lipcu tegoż roku Rzańnik i Porządzie były świadkami jednej z największych klęsk powstańców, którymi dowodził Jakub Jasiński i Konstanty Ramotowski.

Wojny napoleońskie zaznaczyły się w **Nieporęcie** lokalizacją rezerwowych magazynów z żywnością dla wojsk francuskich w latach 1806–1807. Do znaczących wydarzeń w historii Nieporętu należy nabycie w roku 1881 całości obszarów leśnych przez Berlińskie Towarzystwo Handlu Drewnem.

W czasie pierwszej wojny światowej koszary w **Białobrzegach**, gmina Nieporęt, były miejscem internowania oficerów Legionów Polskich, którzy odmówili przysięgi na wierność cesarzowi niemieckiemu.

Wojna polsko-bolszewicka 1920 roku w swej decydującej fazie – bitwie warszawskiej – przetoczyła się przez **Nieporęt i jego okolice**. Dnia 12 sierpnia Armia Czerwona znalazła się na obszarze gminy. Gdy jej oddziały stanęły na linii Struga - Nieporęt, 29 pp. i dwa baony 28 pp. stanowiące odwód 10 DP gen. L. Żeligowskiego dokonały przeciwuderzenia. W miejscu gdzie zginął dowódca 1 baonu 28 pp. porucznik Stefan Pogonowski i kilku jego żołnierzy, stoi skromny pomnik.

Miasto **Pułtusk** zapisało świetną kartę w dziejach walk narodowo-wyzwoleńczych. Dnia 26 grudnia 1806 roku wojska marszałka Lannesa stoczyły pod Pułtuskim krwawą bitwę kampanii napoleońskiej, która zakończyła się wycofaniem wojsk rosyjskich za Narew. O tym,

że dla Francuzów walki te były bardzo ważne świadczy fakt umieszczenia nazwy Pułtusk na Łuku Triumfalnym.

W mieście przebywał przez 6 dni **Napoleon Bonaparte**. W rynku usytuowana jest kamienica, na której umieszczona została tablica upamiętniająca pobyt generała z napisem „po bitwie pułtuskiej przebywał w tym domu 27. XII. 1806 – 1.I.1807 Napoleon”.

Pisarz **Wiktor Gomulicki** spędził w Pułtusku lata szkolne, które utrwalił w powieści „Wspomnienia niebieskiego mundurka”. Przy ulicy Wiktora Gomulickiego znajduje się popiersie pisarza, dłuta Leona Machnowskiego z 1974 roku. Nie mniej ważnym miejscem jest kamienica, w której mieszkał Wiktor Gomulicki. Współcześnie z Gomulickim tworzył jeden z najwybitniejszych naszych pisarzy – **Henryk Sienkiewicz**. On również przebywał w Pułtusku i uwiecznił to miasto na kartach swych książek, m.in. w „Potopie”. W 1875 r. w Pułtusku wybuchł ogromny pożar. Na miejsce pożogi przybył Henryk Sienkiewicz, wówczas korespondent „Gazety Polskiej”, by w felietonie „Zgliszcza i pustki” na nowo pokazać miasto, tym razem pogrążone w pożarze.

W liceum pułtuskim wykladał kiedyś znany reformator **ks. Piotr Skarga**.

W analizowanym obszarze znajduje się wiele cmentarzy wojennych:

- w **Ostrołęce-Wojciechowicach** cmentarz i pomnik żołnierzy radzieckich, poległych w okresie od września 1944 roku do stycznia 1945 roku w walkach toczonych na linii Narwi,
- w **Kaszewcu**, gmina Różan cmentarz wojenny z I wojny światowej,
- w **Pułtusku** przy szosie ostrołęckiej 3 km od miasta, cmentarz-mauzoleum żołnierzy radzieckich poległych w walkach o linię Narwi zimą 1945 roku na krawędzi wysoczyzny nad rzeką,
- w **Zatorach** cmentarz żołnierzy niemieckich poległych w czasie I wojny światowej, a na cmentarzu rzymsko-katolickim wykonany z piaskowca w kształcie sarkofagu nagrobek Radziwiłłów,
- w **Wieliszewie** cmentarz wojskowy, gdzie spoczywa około 300 żołnierzy polskich, głównie z 5 Dywizji Piechoty, którzy we wrześniu 1939 roku bronili przeprawy przez Narew,
- cmentarz pamiątkowy w **Wieliszewie** (pozostałości rosyjskiego cmentarza wojskowego Twierdzy Zegrze z przełomu XIX i XX wieku),
- w **lasach oddzielających Wieliszew od Michałowa-Reginowa**, tuż za wiaduktem kolejowym linii Legionowo-Tuszczy, położony jest stary, zapomniany już wojskowy cmentarz rosyjski. Kilka z niezwykle ciekawych, wojskowych nagrobków przetrwało do dziś – najstarsza zachowana na pomniku data to 1902 rok, ostatnia - 1940.

2.2.4. Ośrodki kultu religijnego

Do wsi **Wąsewo** już w 1767 roku przybywały rzesze ludzi – do miejsca kultu obrazu **Matki Boskiej Wąsewskiej**. Pierwsza źródłowa wiadomość na temat obrazu pochodzi z 1711 roku. W 1748 roku określano go „Obrazem słynącym łaskami”, zaś w roku 1906 „Obrazem cudownym” i tak nazywany jest do dzisiaj. Kult Matki Boskiej Wąsewskiej wyrażał się poprzez odpusty, pielgrzymki, wota i bractwo różańcowe. Dwa razy w roku odbywają się odpusty, na które przybywa kilkanaście tysięcy wiernych z pobliskich i bardziej odległych parafii.

2.2.5. Cykliczne imprezy kulturalne

Prawie każda miejscowość w analizowanym paśmie słynie z ludowych imprez, które co roku przyciągają rzesze turystów.

miasto Ostrołęka

- „Ogólnopolskie Spotkania z Piosenką Kabaretową” OSPA, organizowane w listopadzie, to przede wszystkim konkurs piosenki kabaretowej, w którym biorą udział soliści i zespoły kabaretowe, a także mnóstwo ciekawych imprez towarzyszących, m. in. jubileuszowa wystawa fotograficzna, pokonkursowa wystawa rysunku satyrycznego Muzeum Karykatury, konkurs dla publiczności, akcje promocyjne sponsorów oraz specjalnie przygotowana oprawa scenograficzna. Na OSPIE zaczynało karierę wielu wykonawców, którzy podkreślają swoisty klimat tych spotkań.
- *Dni Ostrołęki* – odbywające się w dniach od 12 do 26 maja.
- *Widowisko historyczne „Bitwa pod Ostrołęką 26 maja 1831 r.”*, odbywające się cyklicznie od 2001 roku, tj. od 170 rocznicy bitwy rozegranej między wojskami polskimi i rosyjskimi. Widowisko budzi coraz większe zainteresowanie zarówno mieszkańców Ostrołęki, jak i licznie zjeżdżających turystów. Liczba uczestników biorących udział w inscenizacji z Polski, Białorusi, Łotwy i Rosji, sukcesywnie wzrasta. Odbywa się przemarsz armii ulicami Starego Miasta, by na nadnarwiańskiej łące odegrać kulminacyjną część bitwy.
- *Ogólnopolskie Spotkania ze Sztuką Ludową „Łornaria”* – cykliczna impreza folklorystyczna odbywająca się w Karczmie „Ostoja” (czerwiec). W programie organizowane są warsztaty i stoiska rękodzieła ludowego, występy zespołów ludowych, zabawy rekreacyjne. W kurpiowskiej tradycji „łornaria” to zobowiązanie młodych do opieki nad starszymi, a jednocześnie zobowiązanie do kontynuowania rodzinnych obyczajów.

gmina Goworowo

- Wojewódzki Przegląd Legend Mazowsza – październik

gmina Czerwin

- Jarmark Czerwiński, Dni Kukurydzy i Dożynki Gminne - sierpień lub wrzesień

gmina Szeków

Chyliny, gm. Szeków

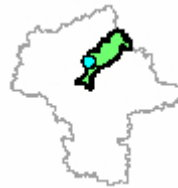
- Niedziela na wsi – sierpień

gmina Długosiodło

- *Dni Długosiodła – Dożynki Gminne* – sierpień. Ciekawy jest przemarsz korowodu dożynkowego z wieńcami z poszczególnych sołectw poprzedzony jest Mszą Świętą oraz konkurs na najpiękniejszy wieniec dożynkowy. Podczas imprezy odbywają się występy zespołów ludowych, wystawa sprzętu rolniczego i zawody jeździeckie.
- *Mistrzostwa Polski Aktorów i Dziennikarzy w Grzybobraniu* – wrzesień. Imprezie towarzyszy wystawa leśna i poczęstunek dla gości składający się z lokalnych przysmaków.

gmina Pułtusk

- *Jarmark Średniowieczny* – sobota po Bożym Ciele
- *Wianki* – 23 czerwca (w wigilię Św. Jana)

gmina Pokrzywnica

- *Dożynki gminne* – wrzesień

gmina Serock

- *Święto Patrona Serocka Św. Wojciecha* – 23 kwiecień
  - *Wianki* - czerwiec
  - *Międzynarodowy Festiwal Folklorystyczny „KUPALNOCKA”* – początek lipca, rynek w Serocku
  - *Serockie Lato Muzyczne na grodzisku Barbarka* – czerwiec – wrzesień
- Wola Kiełpińska**, gm. Serock
Święto Darów Ziemi – początek września
- Jadwisin**, gm. Serock
- *Święto Latawca* – wrzesień

gmina Nieporęt

- *Święto Gminy Nieporęt* – czerwiec

gmina Wieliszew

- Święto Gminy Wieliszew – czerwiec
  - Festiwal Pieśni i Tańców Polskich – listopad
- Janówek, gm. Wieliszew**
- Dożynki Gminne – sierpień

2.3. Uwarunkowania z zakresu infrastruktury turystycznej

2.3.1. Baza noclegowa

Główne ogniwo zagospodarowania turystycznego to baza noclegowa, na którą składają się obiekty stałe i sezonowe, obiekty ogólnodostępne i środowiskowe, szkolne schroniska młodzieżowe. W ostatnich latach zwiększyła się liczba oraz różnorodność bazy noclegowej, poprawie uległ jej standard.

2.3.1.1. Obiekty noclegowe

Na omawianym obszarze zlokalizowanych jest 35 obiektów noclegowych, w tym 14 hoteli, 18 ośrodków szkoleniowo-wypoczynkowych, 3 ośrodki wypoczynkowe. Obiekty te dysponują ok. 3750 miejscami noclegowymi w tym, 3600 to miejsca całoroczne, pozostałe około 150 – sezonowe. Hotele dysponują 1150 miejscami, ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe ok. 1900, natomiast pozostałe 700 miejsc jest w ośrodkach wczasowych, w tym 150 sezonowych. Najwięcej obiektów noclegowych zlokalizowanych jest nad Zalewem Zegrzyńskim, w gminie Serock (Serock, Jachranka, Jadwisin, Łacha) i w gminie Nieporęt (Białobrzegi, Zegrze Południowe).

Poza tym działa 4 schroniska młodzieżowe z noclegowymi miejscami sezonowymi w Ostrołęce, Pułtusk i Różanie.

2.3.1.2. Agroturystyka

W ostatnich latach coraz bardziej popularną formą wypoczynku staje się agroturystyka. Za jej wyborem przemawiają względy ekonomiczne oraz perspektywa relatywnie szybkiego i nie męczącego dojazdu do wybranej miejscowości.

Wakacje na wsi mogą być urozmaicone i ciekawe, szczególnie polecane są rodzinom z małymi dziećmi, osobom starszym oraz zmęczonym wielkomiejskim gwarem.

Na analizowanym obszarze w 2000 roku zarejestrowane były 2 gospodarstwa agroturystyczne, obecnie prowadzi działalność 7 gospodarstw w następujących gminach: Goworowo (2), Szelków (1), Pułtusk (2), Serock (2). Gospodarstwa dysponują łącznie 75 miejscami.

Właściciele gospodarstw agroturystycznych starają się podnosić standard gospodarstw i urozmaicać pobyt wypoczywającym. Przygotowują dla swoich gości szereg atrakcji np. jazdę konną, przejażdżki bryczkami i wozami, wędkowanie, ogniska, pikniki, prace w gospodarstwie rolnym itp.

2.3.1.3. Budownictwo lotniskowe

Na obszarach wiejskich pasma w dogodnej odległości (1-2 godz. dojazdu środkami komunikacji indywidualnej i zbiorowej) od Warszawy rozwija się turystyka wypoczynkowa

związana z budownictwem letniskowym, koncentrując się głównie nad rzeką Narew oraz Zalewem Zegrzyńskim. Największe skupiska zabudowy letniskowej występują w następujących gminach i miejscowościach:

- gm. Młynarze – Ogony,
- gm. Różan – Dzbańdz, Chełsty, Dąbrówka,
- gm. Goworowo – Dzbańdzek,
- gm. Szelków – Przeradowo, Stary Strachocin,
- gm. Rzewnie – Brzoze Duże, Brzoze Małe, Łachy,
- gm. Długosiodło – Ostrykół Dworski, Bosewo Stare,
- gm. Pułtusk – Szczyglówek,
- gm. Obryte – Zambski Kościelne,
- gm. Rzańnik – Rogoźno, Lubiel Nowy, Wólka Wojciechówek,
- gm. Pokrzywnica – Dzierżenin, Pogorzelec, Karniewek, Gzowo,
- gm. Zatory – Stawinoga, Burlaki,
- gm. Serock – Łacha, Kania Polska, Nowa Wieś, Izbica, Jachranka,
- gm. Wieliszew – Topolica, Poddębie,
- gm. Nieporęt – Beniaminów, Rynia.

2.3.2. Ośrodki aktywnego wypoczynku

Pasma rzeki Narew to doskonałe tereny, zarówno dla osób spędzających czas aktywnie, jak i szukających spokoju i wytchnienia wśród pięknej, często nieskażonej przyrody. Każdy znajdzie tu coś dla siebie; miłośnicy sportów wodnych - największy zbiornik na Mazowszu – (Zalew Zegrzyński), wędkarze - obfitujące w wiele gatunków ryb łowiska dzikiej Narwi, rowerzyści (a także ci, którzy w wolnym czasie lubią wędrować) – kilometry malowniczych tras rowerowych oraz szlaków turystycznych wyznaczonych, po najpiękniejszych terenach pasma. Amatorzy uprawiania turystyki przyjaznej środowisku mogą realizować swoje zainteresowania jeżdżąc rowerem, bądź spacerując po wyznaczonych trasach i ścieżkach.

Park rozrywki Knieja w Ławach, gmina Rzekuń oferuje możliwość czynnego spędzenia czasu wolnego na świeżym powietrzu, wśród lasów z możliwością wzięcia udziału w wojnie paintballowej.

Stajnia „Nasza szkapa” w miejscowości **Lutobrok Folwark**, gmina Zatory jest ośrodkiem położonym w mało zaludnionym rejonie, wśród łąk i pól, na terenie Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego, w sąsiedztwie Puszczy Białej, gdzie przeważają piękne lasy mieszane. Specjalnością ośrodka są obozy jeździeckie dla dzieci i młodzieży z nauką jazdy konnej dla początkujących i zaawansowanych.

W gminie **Wieliszew** miłośników spędzenia wolnego czasu w siodle zapraszają:

- Stadnina koni „Alicja”, Wieliszew, ul. Myśliwska 1,
- Klub jeździecki „Vena Sport”, Łajski, ul. Nowodworska 129a,
- Stadnina koni „Ławra”, Łajski, ul. Nowodworska 136,
- Stadnina koni „Mandragora”, Olszewnica Nowa (pod lasem),
- Ośrodek Hipoterapii - Stajnia „Klucz”, Skrzyszew, nad Jeziorem Klucz.

Ponadto w gminie Wieliszew zlokalizowane są:

- Przystań żeglarska „Klub Wodny Nord” nad Zalewem Zegrzyńskim, Wieliszew, ul. 600-lecia 20;
- Mobilna Wypożyczalnia Kajaków - Sławomir Bańbura, Topolina 18;
- Paralotniowa Szkoła Latania „Orzeł” - nauka latania na paralotni (kursy na łąkach pod Zegrzem);

- Grupa fortów w Janówku, wchodzących w skład umocnień „zewnątrznego pierścienia” twierdzy Modlin, przyciąga amatorów wspinaczki skałkowej, służąc im jako ścianki treningowe. Odbywają się tu m.in. Mistrzostwa Polski we Wspinaczce Krótkodystansowej;
- asfaltowa trasa wzdłuż Zalewu Zegrzyńskiego (nie uczęszczana przez samochody), która służy rowerzystom i amatorom jazdy na rolkach. Jej malownicze położenie pozwala podziwiać uroki gminy w sposób aktywny.

2.3.3. Trasy turystyczne

Poznanie uroków i ciekawych miejsc umożliwiają szlaki wodne, piesze, rowerowe, które pozwalają uprawiać najbardziej wartościową formę turystyki, jaką jest turystyka kwalifikowana.

Szlak wodny Narwi

Na odcinku od Łomży w dół rzeka Narew nadaje się do spływów kajakowych i żeglarskich; jest on obecnie najlepiej zagospodarowanym szlakiem wodnym Mazowsza. Spływy kajakowe można rozpoczynać w Łomży lub Nowogrodzie.

Meandrując wśród lasów Puszczy Kurpiowskiej Narew zmienia kierunek biegu na południowo-zachodni, pod Nowogrodem przyjmuje wody Pisy. Tutaj Adam Chętnik założył Skansen Kurpiowski. Dalej rzeka mija Ostrołękę, Różan i Pułtusk. W okolicach Serocka, Narew przyjmuje wody Bugu i Rządzy, a następnie zmienia się w Zalew Zegrzyński i w okolicy Nowego Dworu Mazowieckiego uchodzi do Wisły. Ofertą godną uwagi są organizowane od kilku lat w sezonie letnim spływy kajakowe po Narwi na odcinku od zapory w Dębem do Nowego Dworu Mazowieckiego. Płynąca spokojnie rzeka pozwala podziwiać różnorodnie ukształtowany teren, pozostawiając niezapomniane wrażenia.

Pieszne szlaki turystyczne po Puszczy Białej

MZ-262-c, zn. czerwone (78,0 km),

Główny Szlak Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego im. Teofila Lenartowicza, odcinek w Puszczy Białej wiodący trasą:

Kamieńczyk – Brańszczyk – L. Tuchlin – L. Jegiel – Stacja Dalekie – Porządzie Stara Wieś – Dąbrowa Trzecie Pole – Sadykierz – Obryte – rez. Wielgolas – rez. Popławy – Pułtusk

Jest to typowy szlak krajobrazowy z elementami krajoznawstwa, szczególnie etnograficznego i przyrodniczego. Na szlaku można zobaczyć m.in. zabudowę kurpiowskich wsi, w Obrytem neogotycki kościół. Szlak kończy się w Pułtusku, jednym z bardziej interesujących miast na Mazowszu.

MZ-5021-n, zn. niebieskie (70,7 km),

Główny szlak Puszczy Białej wiodący trasą:

Popowo Kościelne – Huta Podgórna – gajówka Wólka Zatorska – Stawinoga – Holendry – Burlaki – gaj. Zatory – Drwały – Pniewo – gaj. Wielątki – Dąbrowa Trzecie Pole – Porządzie – Pulwy – Sieczychy – Zygmuntowo Mazowieckie – Przetycz Folwark – Chorchosy – Długosiodło – Lipniak Majorat.

Jest to szlak prowadzący przez dolinę rzeki Bug, chociaż znacznie się od rzeki oddalający. Pod względem krajobrazowym, przyrodniczym i krajoznawczym szlak zajmujący i urozmaicony, o znaczeniu ponadregionalnym.

Na trasie szlaku znajdują się doliny Bugu i Narwi. Spotkać tu można piaski rzeczne i wydmy, charakterystyczne dla tego terenu bielcowe gleby, liczne głązy polodowcowe oraz przyjemne pejzażowo dolinki. Wiele fragmentów leśnych ma jeszcze charakter zbliżony do puszczańskiego, a drzewostany wyższych klas wiekowych w niektórych miejscach są imponujące.

Szlak jest interesującym dla obserwatorów fauny. Ptaki wodne z licznymi rzadkimi gatunkami można obserwować pod Stawinogą na Narwi i stawach w utworzonym dla ochrony ptactwa rezerwacie ornitologicznym „Stawinoga”. W Porządku obejrzyć można drewniany kościół, przykład stylizowanej architektury ludowej.

MZ-5024-z, zn. zielone (59,5 km),

Szlak doliną narwiańską wiodący trasą:

Pułtusk – Szygówek – Zambski Kościelne – Sokołowo – Lubiel Nw. – Pulwy – Sieczychy – Stacja Dalekie.

Jest to szlak o dużych walorach nie tylko pejzażowych, ale także historycznych, rozpoczynający się w Pułtusku, gdzie znajduje się wiele obiektów zabytkowych i miejsc o znaczeniu historycznym. Na szlaku spotykamy dwa drewniane kościółki: z XVII wieku w Sokołowie (gmina Obryte) i z XIX wieku w Lubielu Nowym (gmina Rzaśnik). W rejonie Sokołowa ciekawostką jest miejsce upadku meteorytu, zwanego pułtuskim, z 1868 roku.

MZ-5026-y, zn. żółte (38,2 km),

Szlak przez mateczniki puszczańskie wiodący trasą:

Leśniczówka Tuchlin – Mękaliny Pieńkosów – Księży Kąt – Prochowo – Bykowce – *Narwa*: Lipniak Majorat – Wiśniewo – Pecynka – Kornaciska – Długosiodło – Stacja Przetycz.

Szlak prowadzi przez najbardziej puszczańskie fragmenty Puszczy Białej. Jest trudno dostępny komunikacyjnie. Na szlaku podziwiać można stare drzewostany z wyniosłymi sosnami, gdzie mają swoje ostoje jelenie i losie, czarne bociany i żurawie oraz orliki krzykliwe. W tych partiach lasu najdłużej pracowali bartnicy, tutaj szczególnie mocno osadzona była tradycja swobodnego korzystania z lasu, niekoniecznie w sposób zgodny z prawem. Szlak ten ma także walory historyczne. N tym terenie walczyli żołnierze polscy w 1831 roku, powstańcy w roku 1863, partyzanci w latach 1943 i 1944.

MZ-5023-y, zn. żółte (14,0 km),

Szlak dawnych bartników puszczańskich wiodący trasą:

Pułtusk – rezerwat „Popławy” – Osieczynska – gajówka Zatory – Kępa Zatorska – Zatory.

Jest to szlak wybiegający z zabytkowego Pułtuska w lasy położone na południowy wschód od miasta, w dolinie Narwi. Typowo leśna trasa, również o znaczeniu łącznikowym.

Nazwa szlaku nawiązuje do czasów sprzed 200–300 lat. W nazwie projektant szlaku chciał upamiętnić te czasy, gdzie tutejsze sosny w borze – „gadały z niebem” – jak mówi się potocznie na tym terenie. W XIX wieku bartnictwo w puszczy zanikło. Do dziś zachowały się tylko dwie sosny bartne w rezerwacie „Bartnia”.

W Zatorach – wsi kończącej szlak – są zachowane nieliczne już chałupy kurpiowskie oraz częściowo odrestaurowany pałac klasycystyczny z XIX wieku.

Szlaki turystyczne przechodzące przez Powiat Legionowski

MZ-5070-c, zn. czerwone (dł. 190,5 km), prowadzący przez miejscowości:

Warszawa Rembertów – Zielonka – jez. Kruczek – Struga – gajówka Wólczyńskie – Dąbkowizna – Nieporęt – Wieliszew – Łajski – Chotomów – Lasy Chotomowskie – Suchocin – Modlin.

Jest to fragment Podwarszawskiego Szlaku Okrężnego, wiodący pośród sosnowych lasków i lasów. Jeszcze w XVII wieku rozciągała się tutaj ogromna puszcza wzdłuż brzegu Wisły, aż do rzeki Nieporęt. Najładniejsze fragmenty szlaku znajdują się pomiędzy Zielonką a Nieporętem, w uroczyskach Horowa Góra i Czarna Struga w Lasach Drewnickich oraz w Lesie Chotomowskim. Na trasie można zobaczyć kilka zabytków architektury (Nieporęt, Modlin) i pomników przyrody. Jest polecany na wycieczki dla pieszych i kolarzy, fragmenty przydatne są dla narciarstwa śladowego.

MZ-5066-n, zn. niebieskie (dł. 57,2 km) wiedzie przez:

Nieporęt – Zegrze – Poddębe – Skrzyszew – Łąki Kałuszyńskie – rez. „Kępa Kikolska” – Górę – Janówek – Lasy Chotomowskie – rez. „Jabłonna” – Jabłonna – Lasy Legionowskie – Warszawę (Choszczówka).

Jest to szlak o znaczeniu ponadregionalnym, jeden z najbardziej atrakcyjnych szlaków podwarszawskich, o dużych walorach krajobrazowych i krajoznawczych. Wiedzie brzegiem spiętrzonej w Jezioro Zegrzyńskie rzeki Narwi i rozległymi łąkami, wśród kęp drzew i zagajników, przez ostoję rzadkich gatunków ptaków (kormorany, czaple, kuliki). Na trasie występują zabytki klasycyzmu w Jabłonnej oraz pozostałości fortów na przedpolu twierdzy modlińskiej. Ciekawostką stanowi współczesna architektura zapory w Dębem oraz przemysłowych budynków i urządzeń wodociągu północnego w Wieliszewie a także miejsca pamięci narodowej. Szlak jest przewidziany na kilka dni; dobra komunikacja umożliwia powrót do Warszawy na nocleg, można też nocować w namiotach na trasie (nad Narwią, w wyznaczonych miejscach w lasach). Trasa nadaje się dla pieszych i kolarzy oraz dla narciarstwa śladowego.

MZ-5067-y, zn. żółte (dł. 12,0 km)

Szlak łączy Warszawę Choszczówkę – Józefów – Węgierskie Kąty – Nieporęt – Nieporęt PKP, prowadząc od granic Warszawy w stronę jeziora przez Lasy Legionowskie i Nieporęckie. W Józefowie można zobaczyć kilka pomników przyrody, a w Nieporęcie kościół z XVIII w. Trasa w zasadzie jest przydatna przez cały rok, najładniejsza zimą przy ośnieżeniu, dostępna dla pieszych i kolarzy.

MZ-5061-y szlak żółty (dł. 24,8 km) łączy Zegrzynek – Serock – Poddębe.

Wędrówka rozpoczyna się w Zegrzynku z przystanku PKS, w kierunku do domu wycieczkowego PTTK w Zegrzynku, zwiedzamy po drodze malowniczy Wąwóz Szaniawskiego. W pobliżu znajdował się dworek rodzinny zmarłego w 1970 roku dramaturga Jerzego Szaniawskiego. Brzegiem Jeziora Zegrzyńskiego, u podnóża skarpy, którą przecinają liczne wąwozy erozyjne, szlak doprowadza, obok grodziska Brabarka z XI - XIII wieku do Serocka. Znajduje się tu gotycki kościół zbudowany w 1526 roku z fundacji książąt mazowieckich, Janusza i Stanisława. Po opuszczeniu granic miasta szlak prowadzi dalej polnymi drogami i duktami leśnymi przez lasy sosnowe i świerkowe z domieszką dębów, przez rezerwat „Zegrze”, którego największą wartością jest obecność dębu bezszypułkowego, do brzegu Jeziora Zegrzyńskiego.

Ścieżki rowerowe po najpiękniejszych okolicach gminy Pułtusk:

Szlak Puszczański – Pułtusk – Popławy – Grabówiec – Stara Wieś – Ośrodek wypoczynkowy – Pułtusk, długość szlaku 13,5 km

Zobaczyć na nim warto: drzewostany lasów iglastych z ponad 190-letnimi sosnami i bogatym runem, zabytkową kapliczkę z figurą św. Jana Nepomucena, łąki, pastwiska, rzadkie gatunki zwierząt (bocian czarny, żuraw, łabędzie, dzikie kaczki, czaple, bażanty) zachowane w stanie naturalnym krajobrazy doliny Narwi, rozlewiska Narwi, oczka wodne, miejsca lęgowe chronionych gatunków zwierząt.

Szlak Narwiański – Pułtusk – Ponikiew – Pawłówek – Szyglówek, długość 9,6 km

Na szlaku warto zobaczyć: widoki malowniczej doliny Narwi zachowane w stanie naturalnym i objęte ochroną Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego. Wśród nich zwracają uwagę bagna, mokradła, rozległe narwiańskie łąki i pastwiska, rezerwat Bartnia – 150-letni drzewostan sosnowy, rzadkie gatunki roślin i zwierząt, miejsca lęgowe czapli siwej, dzikie ptactwo wodne. Nadzwyczaj interesujące są stare drewniane chaty kurpiowskie, pokryte strzechą z ozdobnymi okiennicami, przydrożne kapliczki, położone wśród łąk stare stodoły i brogi.

Szlak bobra – Pułtusk – Kleszewo - Cmentarz Wojenny - Pułtusk, długość 6,7 km

Na szlaku warto zobaczyć: rzekę Narew wraz z dzikim pasem brzegowym, starą plażą miejską, charakterystyczne starorzecza Narwi okalające miasto, panoramę Pułtuska z charakterystycznymi wieżami ratuszową i zamkową, Dom Polonii, dzwonnice Bazyliki Kolegiackiej, żeremie bobrów.

Szlak zielony – Pułtusk – Płocochowo – Lipniki – Gromin – Moszyn - Pułtusk, długość 22 km

Jest to długi szlak wiodący po ciekawych terenach rolniczych z fragmentami lasu w okolicach Pułtuska. Przy trasie zobaczyć można kilka ciekawych figurek i krzyży. Warto zobaczyć: drzewostany starych lasów liściastych, myśliwską ambonę, bocianie gniazda we wsi Lipniki, zabytkową kapliczkę we wsi Gromin.

Dydaktyczne szlaki rowerowe

VeloMazovia – Trasa Pułtuska, zn. czarny, długość 32,4 km

Szlak Pułtuski (ponadlokalny) należy do tras łatwych. W dużej mierze przebiega przez tereny leśne gmin: Jabłonna, Wieliszew i Serock. Przeprowadzony został przez centralną część miasta Legionowo oraz otwarte przestrzenie łąk i pól, będące malowniczym elementem nadnarwiańskiego krajobrazu. Osobliwości przyrodnicze w postaci form ochrony przyrody, stanowią duży walor szlaku.

Warto także zobaczyć fort w miejscowości Dębe (gmina Serock) oraz rezerwat przyrody „Zegrze”.

VeloMazovia - Trasa Narwiańska (Ostrołęcka), zn. czerwony, długość 27,3 km

Szlak Narwiański (ponadlokalny) ma charakter nieco tranzytowy. Mocno związany jest z wodą i terenami zainwestowanymi. Znaczna część prowadzi wzdłuż Kanału Żerańskiego, nabrzeża Jez. Zegrzyńskiego i Narwi oraz przez dwa najokazalsze mosty powiatu legionowskiego. Bardzo ciekawy punkt na szlaku stanowi Serock, będący doskonałym przykładem niewielkiego, ale malowniczego i pieczołowicie odrestaurowanego miasta, ściśle związanego z nadrzecznym krajobrazem.

Najciekawsze miejsca na szlaku to forty, zespół koszarowy, kościół p.w. Świętego Antoniego i Świętej Barbary z 1758 roku, zespół dworsko-parkowy z XIX. wieku w Zegrzu oraz zespoły dworsko-parkowe w Jadwisinie i Zegrzynku. Na trasie podziwiać można uroki rezerwatów przyrody: Wąwóz Szaniawskiego i Jadwisin w Jadwisinie oraz liczne pomniki przyrody.

W pobliżu Serocka warto zwiedzić uroczysko leśne o pow. 100 ha, gdzie znajduje się XIX-wieczny neoklasycystyczny pałac należący w przeszłości do Radziwiłłów. Występują tu siedliska grądów i lasów mieszanych z pomnikowymi dębami szypułkowymi i sosnami pospolitymi.

W Serocku zobaczyć można dawny zajazd (pocztą) przy ul. Pułtuskiej z 1 poł. XIX wieku, grodzisko wczesnośredniowieczne Barbarka z XI – XIII wieku, zespół kościoła parafialnego pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny oraz pozostałości twierdzy i wałów.

Szlak Serocki, zn. zielony, długość 35,5 km

Szlak swój bieg zaczyna i kończy w serockim rynku. Jest mocno zróżnicowany pod względem krajobrazowym. Na szczególną uwagę zasługuje miasto Serock, rezerwat przyrody Zegrze, pozostałość Puszczy Serockiej, zespoły dworsko-parkowe w Jadwisinie i Zegrzynku. Na trasie podziwiać można uroki rezerwatów przyrody Wąwóz Szaniawskiego i Jadwisin w Jadwisinie oraz liczne pomniki przyrody. W pobliżu Serocka uroczysko leśne o pow. 100 ha, gdzie znajduje się XIX-wieczny neoklasycystyczny pałac należący w przeszłości do Radziwiłłów. Występują tu siedliska grądów i lasów mieszanych z pomnikowymi dębami szypułkowymi i sosnami pospolitymi.

W Serocku zobaczyć można dawny zajazd (poczta) przy ul. Pułtuskiej z 1 poł. XIX wieku, grodzisko wczesnośredniowieczne z XI – XIII wieku Barbarka, zespół kościoła parafialnego pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, pozostałości twierdzy i wałów.

Szlak Wschodni (po Łachach), zn. niebieski, długość 17,1 km

Szlak zaczyna swój bieg w miejscowości Łacha (gmina Serock), przy moście przerzuconym przez Narew. Atutem szlaku są bardzo wysokie walory krajobrazowe związane z Narwią i Bugiem oraz malowniczymi łąkami rozciągającymi się w północnej części gminy do styku Bugu z Narwią. Szlak biegnie głównie drogami leśnymi i wałami rozciągającymi się wzdłuż koryt rzek.

Na analizowanym terenie są wyznaczone następujące piesze szlaki turystyczne PTTK (częściowo przebiegając przez teren pasma), których przebieg pokazano na załącznikach mapowych:

- **w poprzek pasma lasów Pomiechowskich, MZ-5062-z, szlak zielony**, rozpoczynający się na dworcu PKS w Poddębju, zaś kończący na dworcu PKS w Zaręczach, długość szlaku 36,9 km,
- **krajoznawczy szlak przyrody i historii, MZ-5073-z, szlak zielony**, rozpoczynający się na dworcu PKS w Sierakowie, zaś kończący na dworcu PKS w Zielonce, długość szlaku 38,2 km.

Ponadto przebiega Radzywiński Szlak Rowerowy **MZ-7003-c, szlak czerwony**, długość 75,0 km.

2.3.4. Stacje wodne, przystanie kajakowe

Na analizowanym obszarze zlokalizowanych jest 14 stanic wodnych i przystani kajakowych. Najwięcej z nich funkcjonuje nad Zalewem Zegrzyńskim - w gminach Nieporęt (6) i Serock (5). Na rzece Narew znajdują się tylko 3 obiekty - 1 stacja w Ostrołęce oraz przystań i stacja w Pułtusk.

2.3.5. Biura turystyczne i punkty informacji turystycznej

Dużą rolę w organizacji ruchu turystycznego odgrywają biura turystyczne. W obszarze pasma prowadzi działalność 8 biur, w tym 6 w Ostrołęce i 2 w Pułtusk. Niestety biura nastawione są na turystykę wyjazdową, prawie w ogóle brak jest ofert skierowanych do turystów przyjeżdżających. Funkcjonują również cztery punkty informacji turystycznej: w Ostrołęce, Pułtusk (2) i Długosiodle.

Ponadto w każdym urzędzie gminy, gminnym ośrodku kultury, można uzyskać informacje dotyczące danej gminy.

2.3.6. Atrakcje krajobrazowe i przyrodnicze

Niepowtarzalnym walorem krajobrazowym obszaru jest szeroka i urozmaicona dolina Narwi, z wykształconymi tarasami, rozległymi starorzeczami, wydmy, wysokimi i urwistymi skarpami lub piaszczystymi plażami. Poza doliną rozciągają się rozległe sosnowe bory oraz wilgotne łągi i olsy Puszczy Białej i Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego. Obszary równin i wysoczyzn polodowcowych są poprzecinane dolinami mniejszych rzek oraz urozmaicone wyniesieniami w formie wzgórz morenowych i pagórków. Występują rozległe nadrzeczne łąki, urozmaicone malowniczymi starorzeczami, kępami drzew i zagajników oraz torfowiska o niepowtarzalnym uroku. W obniżeniach terenu występują niewielkie jeziora. Jest to doskonale miejsce do obserwacji przyrodniczych, szczególnie dla miłośników ptaków.

Niewątpliwą atrakcją na analizowanym obszarze jest sztucznie utworzony **Zalew Zegrzyński**, który w naturalny sposób wtopił się w krajobraz. Już z daleka widać białe żagle i pływające łabędzie zaś zimą stojących na lodzie wędkarzy.

Atrakcją krajobrazową są **wąwozy erozyjne**, występujące w okolicach **Paulinowa** (gmina Różan). Miejscowa ludność nazywa je „wyjomkami”. Są to bardzo stare formy geomorfologiczne, powstałe kilka tysięcy lat temu, w wyniku przepływu wód polodowcowych, w kierunku Narwi, które wcinały się w krawędź doliny zbudowanej m.in. z piasków, rozmywały i wypłukiwały je tworząc widoczne dzisiaj, podłużne wgłębienia. W pełnej okazałości wąwozy możemy również podziwiać przy drodze do **Dzbańca** (gmina Różan).

W południowej części lasów kruszewskich (gmina Goworowo), między wydmami porośniętymi lasem, położone jest **jeziro Gogol**. Miejsce to jest bardzo malowniczym zakątkiem krajobrazowym. Charakteryzuje się bujną roślinnością przybrzeżną, zarastającą misę jeziorną, wśród której ukryte jest lustro wody. Jezioro ma kształt nieregularnego owalu położonego na wysoczyźnie polodowcowej, przez którą przepływały wody.

Malownicze miasteczka, a także małe wioski, kryją w sobie wiele zabytków i atrakcji. Niepowtarzalna jest zabudowa kurpiowska, zachowana w Puszczy Białej.

Charakterystycznym krajobrazem pasma są pełne uroku pola i łąki oraz rosnące wzdłuż dróg wierzby.

2.3.7. Leśne kompleksy promocyjne, ścieżki edukacyjne

Ścieżki dydaktyczne stanowią integralną część edukacji przyrodniczej. Prezentują wybrane odpowiadające specyfice regionu zagadnienia przyrodnicze. Odbiorcami ich jest szczególnie młodzież szkolna.

W paśmie Narwi wytyczona jest tylko jedna **gminna ścieżka ekologiczna** w gminie Długosiodło. Jej długość wynosi 15,3 km. Ścieżka przebiega przez teren Leśnictwa Przetycz i Małaszek. Na szlaku znajduje się 11 przystanków, na których zaakcentowano m.in. warstwową budowę lasu; drugie życie drzewa; leśnych sprzymierzeńców, gospodarkę łowiecką. Na trasie ścieżki znajdują się miejsca pamięci narodowej: Lipniak Majorat, gdzie w 1944 roku zamordowano około 450 osób cywilnych oraz Pecynka, pod którą również w 1944 roku rozegrana została bitwa.

2.3.8. Zbiorniki wodne

W 2002 roku **na rzece Orz** w Grodzisku Dużym został wybudowany sztuczny zbiornik retencyjny o pow. 5,1 ha, nie mający większego znaczenia dla rozwoju turystyki.

W obrębie wsi **Brzoże Duże**, gmina Rzewnie znajduje się wyrobisko pożwirowe wypełnione wodą, mające połączenie z Narwią. Powierzchnia utworzonego w ten sposób jeziora wynosi ok. 100 ha, a woda w nim zaliczana jest do wyższej klasy czystości niż woda w Narwi. Zbiornik służy do celów rekreacyjnych.

Zalew Zegrzyński – sztuczne jezioro powstałe w 1964 roku, poprzez spiętrzenie wód dolnej Narwi, poniżej ujścia Bugu zaporą ziemną w Dębem. Powierzchnia zbiornika wynosi 33 km², głębokość dochodzi do 15 m. Wiodącym przeznaczeniem zbiornika jest funkcja turystyczno-wypoczynkowa. Nad Zalewem zlokalizowane są liczne ośrodki wypoczynkowe, ukierunkowane przede wszystkim na rekreację i sporty wodne. Zalew jest również ostoją dla zimujących ptaków.

2.4. Uwarunkowania transportowe

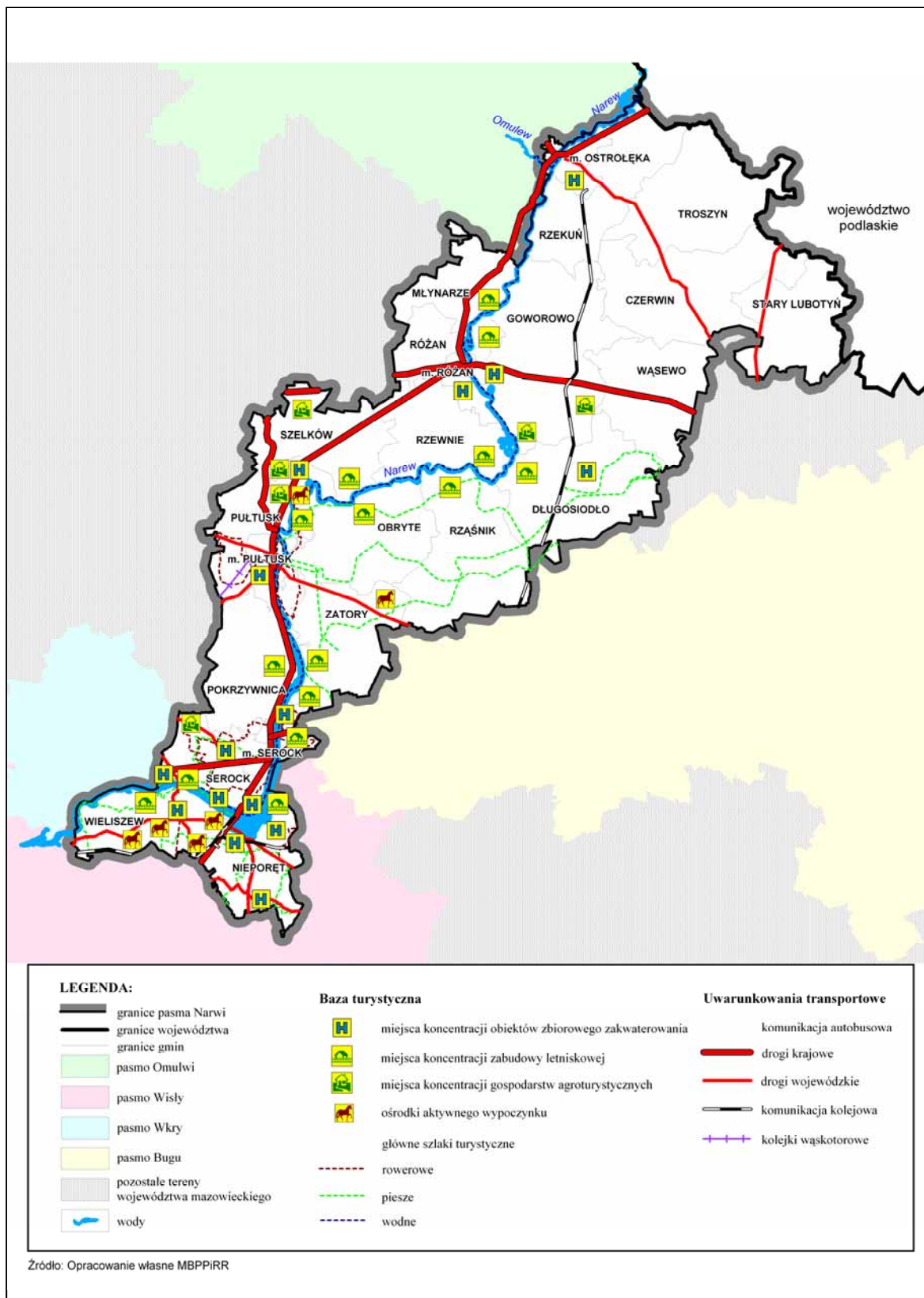
Komunikacja w ruchu turystycznym odgrywa rolę zasadniczą. Kryterium dostępności komunikacyjnej w dużym stopniu wpływa na wielkość i strukturę ruchu turystycznego poszczególnych regionów, a także na zainteresowanie ze strony potencjalnych inwestorów.

Dla rozwoju turystyki i wypoczynku bardzo istotna jest dostępność terenów, tj. dogodny dojazd do ośrodków gminnych, wsi oraz obiektów godnych obejrzenia. Bardzo ważna jest sieć przystanków PKS.

Pasma Narwi posiada dobrą dostępność komunikacyjną. Przechodzą tędy drogi krajowe nr 61 i nr 57 w kierunku Warmii i Mazur oraz droga krajowa nr 60. W bliskim sąsiedztwie analizowanego pasma przebiega droga nr 8. Uzupełnieniem układu podstawowego są drogi powiatowe i gminne. Wskaźnik gęstości dróg twardych, wyrażony w km/100 km², w powiatach, na których zlokalizowane są analizowane gminy, w 2002 roku najwyższy był w legionowskim 92,5; pułuskim 79,9 i wyszkowskim 70,1. W gminach powiatu makowskiego 41,2; ostrowskiego 46,0 i ostrołęckiego 47,8 wskaźnik ten był niższy niż w województwie mazowieckim – 65,3.

Osobnym problemem w komunikacji drogowej jest ich stan techniczny. Większość dróg, nie tylko lokalnych posiada niski stan nawierzchni. W ostatnich latach można zauważyć pewną poprawę tego stanu rzeczy, gdyż pewne odcinki dróg zostały zmodernizowane. Jednak występuje duża kolizja, wynikająca z nakładania się ruchu lokalnego na ruch tranzytowy na drogach krajowych i wojewódzkich szczególnie na drodze krajowej nr 61.

Mapa 4. Uwarunkowania turystyczno-komunikacyjne

2.4.1. Komunikacja zbiorowa

2.4.1.1. Komunikacja autobusowa

Sieć komunikacyjna na obszarze pasma Narwi dostosowana jest do sieci osadniczej. Stanowi wzajemne powiązanie wszystkich jednostek osadniczych między sobą. Trasy komunikacyjne przebiegają drogami krajowymi, wojewódzkimi, powiatowymi i gminnymi. Głównym przewoźnikiem na analizowanym terenie jest Przedsiębiorstwo Komunikacji Samochodowej oraz konkurencyjni cenowo przewoźnicy prywatni. Obszary w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy są bardzo dobrze skomunikowane, natomiast na pozostałych, autobusy docierają do wszystkich miejscowości gminnych i większych wsi, zaś mniejsze wsie są słabo dostępne. W związku z tym dostęp turystów do atrakcji przyrodniczych na tych terenach jest nieco utrudniony.

2.4.1.2. Komunikacja kolejowa – dworce, w tym zabytkowe oraz przystanki

Formą usługi transportowej, ale przede wszystkim atrakcją turystyczną są połączenia zabytkowymi pociągami normalnotorowymi i wąskotorowymi.

Nasielska Kolej Wąskotorowa - została oddana do eksploatacji w październiku 1950 roku. Była jedną z dwóch wąskotorówek PKP, które wybudowano po 1945 roku. W Nasielsku i Pułtusku zbudowano budynki stacyjne i trójkaty do obracania parowozów. Obecnie na trasie między tymi miejscowościami kursują tylko pociągi towarowe. Ruch osobowy zawieszono, ale podobnie jak inne wąskotorówki, również nasielska oferuje pociągi na zamówienie. Pociąg wyjeżdża z Pułtuska, jedzie przez wieś Płocochowo, gdzie zobaczyć można wiatrak koźlak z końca XIX wieku, następnie przez Winnicę do Nasielska.

Przez gminę Wieliszew przebiega jedna linia kolejowa o znaczeniu krajowym. Linie o znaczeniu lokalnym przebiegają przez gminy: Wieliszew, Nieporęt, Serock, Rząśnik, Długosiodło, Goworowo, Rzekuń oraz miasto Ostrołęka. Linie te mają niewielkie znaczenie w ruchu turystycznym.

2.5. Analiza dokumentów samorządu terytorialnego dotyczących rozwoju turystyki i ochrony dziedzictwa kulturowego

Kierunki rozwoju turystyki w woj. mazowieckim zawierają dokumenty programowe samorządu województwa mazowieckiego.

Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego z 2006 roku utrzymała, że województwo odgrywa znaczącą rolę w polskiej turystyce, zwłaszcza w krajowej turystyce przyjazdowej, biznesowej i urlopowo-wakacyjnej, a także pokazała rejony turystyczne o znaczeniu regionalnym i lokalnym.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego z 2004 roku uszczegóławia problematykę turystyki w województwie, wskazując walory przyrodniczo-kulturowe i bazę turystyczną oraz kierunki rozwoju turystyki, a także wskazuje na potrzebę ochrony wartości kulturowych.

Problematyka rozwoju turystyki i ochrony dziedzictwa kulturowego pojawia się także w wielu dokumentach samorządu terytorialnego.

Gminy wchodzące w obszar Pasma Narwi (poza gm. Goworowo) mają opracowane Studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Problematyka turystyki i dziedzictwa kulturowego stanowi jeden z głównych elementów polityki przestrzennej gmin. We wszystkich studiach gmin ochrona dziedzictwa kulturowego jest traktowana jako istotny element polityki. Studia uwzględniają problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego

i zabytków, które są podstawową wartością obszaru oraz stanowią o jego tożsamości kulturowej i potencjalnej atrakcyjności. Kierunki polityki gmin wskazują na ochronę wszystkich obiektów wpisanych do rejestru zabytków jak i pozostających w ewidencji konserwatorskiej oraz bezwzględne przestrzeganie wymagań konserwatorskich.

Podstawowym celem rozwoju gmin jest dążenie do zachowania i odtwarzania naturalnych walorów środowiska. We wszystkich studiach wyznaczono obszary prawnie chronione oraz predystynowane i wskazywane do objęcia ochroną oraz określono zasady ich ochrony oraz kierunki działań.

Gminy chcą wykorzystać szansę, jaką stwarzają walory przyrodnicze i kulturowe gmin, dlatego polityka gmin na analizowanym obszarze ukierunkowana jest również na rozwój funkcji turystycznej (ekologiczno-rekreacyjnej), która obok rolnictwa winna stać się wiodącą funkcją rozwoju gmin.

W studiach wskazano wsie do rozwoju turystyki wiejskiej i agroturystyki, zaproponowano przebiegi tras i szlaków turystycznych, po najcenniejszych i najbardziej charakterystycznych terenach gmin.

Wskazuje się również na poprawę stanu infrastruktury komunikacyjnej i technicznej, stanowiącej niezbędny element rozwoju funkcji turystycznej.

Inne dokumenty opracowywane przez jednostki samorządu terytorialnego tj. strategie rozwoju, plany rozwoju lokalnego i plany zagospodarowania przestrzennego uwzględniają potrzebę ochrony wartości kulturowych i wykorzystania ich do rozwoju turystyki na swoim obszarze. W wyżej wymienionych dokumentach pojawia się problem rozwoju turystyki zwłaszcza w zakresie inwestowania w bazę noclegową i gastronomiczną, wyznaczania ścieżek rowerowych i nowych szlaków turystycznych pieszych.

3. ANALIZA SWOT

Mocne strony	Słabe strony
<p>Sfera przyrodnicza</p> <ul style="list-style-type: none"> – Położenie w cennych obszarach przyrodniczych: sieć NATURA 2000, Nadbużański Park Krajobrazowy, korytarz ekologiczny o znaczeniu międzynarodowym wg sieci ECONET-PL, Obszar Funkcjonalny Zielonych Płuc Polski. – Cenne walory przyrodnicze sprzyjające rozwojowi turystyki i wypoczynku sobotnio-niedzielnego. – Występowanie naturalnie ukształtowanych dolin rzecznych. – Bogata flora i fauna. <p style="text-align: center;">Sfera kulturowa</p> <ul style="list-style-type: none"> – Duża liczba obiektów wpisanych do rejestru zabytków. – Cenne założenia przestrzenne miast i miejscowości, zespoły fortyfikacyjne, – Cenne krajobrazy kulturowe miasta Pułtuska i Puszczy Białej. <p style="text-align: center;">Otoczenie turystyczne</p> <ul style="list-style-type: none"> – Położenie odcinka dolnej Narwi w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy i w stosunkowo niedalekiej odległości od Warszawy pozostałej części pasma. 	<p>Sfera przyrodnicza</p> <ul style="list-style-type: none"> – Niezadawalający stan czystości rzek – efekt dysproporcji w rozwoju sieci wodociągowej i kanalizacyjnej (głównie północna część pasma) oraz nieprawidłowej gospodarki odpadami. <p style="text-align: center;">Otoczenie turystyczne</p> <ul style="list-style-type: none"> – Niska zdolność generowania PKB, a w następstwie endogenicznych kapitałowych czynników rozwoju. – Słaba dostępność komunikacyjna północnej części pasma oraz nakładanie się ruchu lokalnego na ruch tranzytowy na istniejących drogach krajowych i wojewódzkich. – Niski standard techniczny dróg i niższy niż w województwie wskaźnik gęstości dróg powiatowych i gminnych północnej części pasma. – Niewystarczająca i nienowoczesna baza turystyczna i paraturystyczna w północnej części pasma.

Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> – Możliwość wykorzystania funduszy UE w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego i ochrony środowiska. – Bogaty program rozwoju infrastruktury komunikacyjnej i technicznej przyjmowany w strategiach, dokumentach rządowych i samorządowych przy wsparciu z funduszy strukturalnych UE. – Przewidywane rozszerzenie systemu obszarów chronionych obejmujących pasmo. – Tworzenie zintegrowanych programów rozwoju i promocji obszarów oraz pasm turystyczno-kulturowych. – Opracowanie i realizacja programów opieki nad zabytkami przez jednostki samorządu terytorialnego. – Utrzymywanie się autentycznego, żywego folkloru Puszczy Białej jako czynnika atrakcyjności i promocji. – Wzrost popytu na usługi turystyczne uwarunkowane zmianą stylu życia, polegającym na spadku zainteresowania biernym wypoczynkiem na rzecz aktywnych form turystyki i powrotu do natury, poszukiwanie nowych atrakcji i nie odkrytych miejsc. 	<ul style="list-style-type: none"> – Ograniczony dostęp do środków wsparcia na obszarze pozametropolitalnym w związku z silnym oddziaływaniem potencjału Warszawy na wskaźniki całego województwa mazowieckiego stanowiące kryteria alokacji. – Utrzymywanie się niskiej zdolności generowania kapitałowych czynników rozwoju. – Utrzymywanie się dysproporcji w rozwoju sieci wodociągowej i kanalizacyjnej. – Proces starzenia się społeczeństwa wiejskiego i niski poziom wykształcenia ludności rolniczej. – Brak zdecydowanego przeciwdziałania zaśmiecaniu lasów i obszarów cennych przyrodniczo.

4. WSTĘPNA DELIMITACJA OBSZARU SZLAKU

Przeprowadzone analizy w zakresie uwarunkowań przyrodniczych i kulturowych pod kątem przydatności dla rozwoju turystyki w wyznaczonym wstępnie paśmie Narwi, pozwoliły ostatecznie określić jego zasięg. Przeanalizowano również uwarunkowania z zakresu infrastruktury turystycznej i transportu. Analizy pozwoliły stwierdzić, iż wszystkie przebadane gminy powinny być objęte niniejszym opracowaniem.

5. ZAŁOŻENIA – WSTĘPNA KONCEPCJA

5.1. Waloryzacja atrakcji turystyczno – kulturowych

Atrakcyjność turystyczna decyduje o intensywności odwiedzania danego obszaru przez turystów. W opracowaniu wskazano najbardziej charakterystyczne i wyróżniające pasmo Narwi walory i atrakcje.

5.1.1. Atrakcje przyrodniczo- krajobrazowe

Niepowtarzalnym walorem krajobrazowym obszaru jest szeroka i urozmaicona dolina Narwi, z wykształconymi tarasami, rozległymi starorzeczami, wydmy, wysokimi i urwistymi skarpami lub piaszczystymi plażami. Poza doliną rozciągają się rozległe sosnowe bory oraz wilgotne łąki i olsy Puszczy Białej i Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego. Obszary równin i wysoczyzn polodowcowych są poprzecinane dolinami mniejszych rzek oraz urozmaicone wyniesieniami w formie wzgórz morenowych i pagórków. Występują rozległe nadrzeczne łąki, urozmaicone malowniczymi starorzeczami, kępami drzew i zagajników oraz torfowiska o niepowtarzalnym uroku. W obniżeniach terenu występują niewielkie jeziora. Jest to doskonale miejsce do obserwacji przyrodniczych, szczególnie dla miłośników ptaków.

Obszarem o międzynarodowej randze przyrodniczej jest Puszcza Biała zaliczona do OSO Natura 2000. NPK utworzony na fragmentach gmin Pułtusk i Pokrzywnica, stanowi cenną atrakcję przyrodniczą dla rozwoju turystyki przyrodniczej i kwalifikowanej.

Wysokimi walorami przyrody charakteryzują się rezerваты przyrody: Dzierżeńska Kępa, Wielgolas, Stawinoga, Bartnia, Popławy, Zegrze, Wąwóz Szaniawskiego, Jadwisin, Puszcza Słupecka, Łęgi Czarnej Strugi, Wieliszewskie Łęgi. Nie wszystkie rezerваты są dostępne dla ruchu turystycznego. Jednak każdy z rezerwatów przyrody można oglądać z pobliskich dróg przebiegających w pobliżu granic rezerwatów.

Urozmaiceniem krajobrazu doliny Narwi są skarpy. Najbardziej malownicze widoki rozciągają się z okolic Pułtuska, Serocka, Różana.

Niewątpliwą atrakcją na analizowanym obszarze jest sztucznie utworzony Zalew Zegrzyński, który w naturalny sposób wtopił się w krajobraz. Już z daleka widać białe żagle i pływające łabędzie, zaś zimą stojących na lodzie wędkarzy.

Malownicze miasteczka, a także małe wioski, kryją w sobie wiele zabytków i atrakcji. Niepowtarzalna jest zabudowa kurpiowska, zachowana w Puszczy Białej.

Charakterystycznym krajobrazem pasma są pełne uroku pola i łąki oraz rosnące wzdłuż dróg wierzby.

5.1.2. Atrakcje kulturowe

W paśmie Narwi znajduje się wiele elementów dziedzictwa kulturowego, przekraczających wymiar lokalny a nawet regionalny.

Ze względu na swoje wartości **historyczne** godne odwiedzenia są **miasta** Ostrołęka, Różan, Pułtusk, Serock.

Na uwagę zasługuje **obszar osadnictwa drobnoszlacheckiego od XV wieku**, w skład którego wchodzi gminy: Rzekuń, Troszyn, Czerwin, Goworowo, Wąsewo i Stary Lubotyń oraz położone na ich terenie wsie.

- Chromany, Chrostowo, Dąbek, Mierzejewo Stare, Troszyn, Kleczkowo, Budne w gminie Troszyn,
- Czarnowo, Goworowo, Pokrzywnica, Rębisze, gmina Goworowo,
- Grodzisko, Gumki, Rostki, gmina Czerwin.

Wśród zasobów dziedzictwa materialnego na obszarze pasma **unikatowymi obiektami** są:

- pobernardyński zespół klasztorny w Ostrołęce,
- kolegiata pw. Zwiastowania NMP i św. Mateusza w Pułtuskach,
- dawny zamek biskupów płockich, obecnie siedziba Domu Polonii w Pułtuskach,
- rynek z gotycką wieżą ratuszową w Pułtuskach,
- grodzisko wczesnośredniowieczne w Grodzisku Dużym, gmina Czerwin, zlokalizowane w parku podworskim,
- cmentarzysko w Rostkach, gmina Troszyn – kręgi kamienne (okres rzymski) z II-IV wieku n.e.

Obiektami reprezentatywnymi godnymi polecenia są:

wśród obiektów sakralnych

- kościół pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Ostrołęce,
- kościół parafialny pw. św. Wojciecha bpa w Ostrołęce-Wojciechowicach,
- neogotycki kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Jezusowego w Rzekuniu,
- gotycki kościół pw. św. Wawrzyńca w Kleczkowie, gmina Troszyn,
- kościół barokowy pw. św. Trójcy w Czerwinie,
- barokowo-klasycystyczny kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Piskach, gmina Czerwin,
- neogotycki kościół parafialny pw. Narodzenia NMP - licznie odwiedzane przez rzesze wiernych Sanktuarium Maryjne w Wąsewie,
- neogotycki kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża św. w Goworowie,
- neogotycki kościół parafialny pw. św. Anny w Różanie,
- kościół parafialny w Długosiodle,
- kościół neogotycki pw. Nawiedzenia NMP w Starym Lubotyńcu,
- kościół parafialny pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Porządku, gmina Rząśnik,
- kościół parafialny pw. św. Anny w Lubielu Nowym, gmina Rząśnik,
- kaplica zamkowa pw. św. Marii Magdaleny, kościół filialny pw. św. Piotra i Pawła, po-reformacki kościół św. Józefa, kościół pw. św. Krzyża z zespołem cmentarnym w Pułtuskach,
- drewniany kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Sokołowie Parcele, gmina Obryte,
- neobarokowy kościół parafialny pw. św. Wojciecha w Zambskach Kościelnych, gmina Obryte,
- kościół parafialny pw. Najświętszej Marii Panny w Zatorach,
- neogotycki kościół pw. św. Piotra i Pawła w Pniewie, gmina Zatory,
- neobarokowy kościół w Woli Kełpińskiej, gmina Serock,
- kościół parafialny pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Serocku,
- zabytkowy zespół architektoniczny kościoła Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny wraz z dzwonnica i cmentarzem w Nieporęcie,
- duża klasycystyczna kaplica cmentarna z 1834 roku, z widniejącą nad wejściem wy-mowną dedykacją „Żona Mężowi” na cmentarzu parafialnym w Wieliszewie.

wśród zespołów dworskich, pałacowo-parkowych

- zespół pałacowo-parkowy w Jadwisinie, gmina Serock (ośrodek URM),
- zespół dworsko-parkowy w Zegrzu, gmina Serock (ośrodek PAP),
- zespół pałacowo-parkowy w Szczawinie, gmina Goworowo (do oglądania na zewnątrz),
- klasycystyczny pałac w Brzeźnie, gmina Goworowo (do oglądania na zewnątrz),
- dwór w Susku Starym, gmina Rzekuń (do oglądania na zewnątrz),
- dwór w Czerwinie (do oglądania na zewnątrz),

- zespół pałacowy wraz z parkiem krajobrazowym w Zatorach,
- zespół dworsko-parkowy w Gładczynie gmina Zatory.

wśród grodzisk, cmentarzysk i kurhanów

- grodzisko wczesnośredniowieczne w Ostrołęce,
- starożytny kurhan z okresu wpływów rzymskich w miejscowości Wojsze, gmina Czerwin,
- ślady cmentarzyska z konstrukcjami kamiennymi z okresu wczesnorzymskiego w Brzeźnie, gmina Goworowo,
- ślady osady wczesnośredniowiecznej w miejscowościach Świerże i Chmielewo, gmina Stary Lubotyń,
- jedno z największych w Polsce cmentarzysk ciałopalnych z II–III wieku p.n.e. we wsi Kleszewo gmina Pułtusk,
- prastare cmentarzysko ludzkie sprzed 2000 lat, we wsi Lemany, gmina Zatory,
- mezolityczne obozowisko we wsi Stawinoga, gmina Zatory,
- wczesnośredniowieczne grodzisko Barbarka w Serocku,
- stanowisko archeologiczne ze śladami osadnictwa od 3 tysiąclecia p.n.e. do IV wieku n.e. we wsi Krubin, gmina Wieliszew,

wśród zabudowy mieszkaniowej

- klasycystyczna oficyna z XVIII wieku we wsi Góra, gmina Wieliszew,
- drewniane budynki mieszkalne w Puszczy Białej i okolicach,

wśród budownictwa publicznego

- dawny zajazd (poczta) z I poł. XIX wieku, w Serocku,

wśród budownictwa przemysłowego i obronnego

- fortyfikacje ziemne - Forty gen. Józefa Bema w Ostrołęce,
- zespół fortów obronnych z XIX wieku w Róźnie,
- dwie baszty murów obronnych w Pułtusku,
- pozostałości twierdzy i wałów w Serocku,
- zespół koszarowy w Zegrzu, gmina Serock,
- fort w Zegrzu, gmina Serock,
- forty w Dębem i Beniaminowie, które to obiekty zaliczono do Twierdzy Zegrze,
- zespół trzech fortów usytuowany w pobliżu wsi Janówek, gmina Wieliszew.

Pasma Rzeki Narew usiane jest mogiłami i pomnikami przypominającymi walkę narodu polskiego i jego martyrologię:

- **bitwę stoczoną pod Ostrołęką** 26 maja 1831 roku upamiętnia pomnik – Mauzoleum i pomnik szarzy artylerii konnej pod dowództwem ppłk J. Bema,
- na terenie gminy Długosiodło znajduje się wiele miejsc związanych z **walkami narodowo-wyzwoleńczymi**, są to wsie: Jaszczuły, Lipniak Majorat, Małaszek, Plewki, Sieczychy, Długosiodło,
- dnia 26 grudnia 1806 roku wojska marszałka Lannesa stoczyły pod Pułtuskiem krwawą **bitwę kampanii napoleońskiej**, która zakończyła się wycofaniem wojsk rosyjskich za Narew. O tym, że dla Francuzów walki te były bardzo ważne świadczy fakt umieszczenia nazwy Pułtusk na Łuku Triumfalnym w Paryżu.
- **wojna polsko-bolszewicka** (1920 rok) w swej decydującej fazie – bitwie warszawskiej – przetoczyła się przez Nieporęt i jego okolice. W miejscu, gdzie zginął dowódca 1 baonu 28 pp. porucznik Stefan Pogonowski i kilku jego żołnierzy stoi skromny pomnik.

Z analizowanym obszarem związani byli:

- Wiktor Gomulicki – poeta i powieściopisarz, który urodził się w Ostrołęce a lata szkolne spędził w Pułtusk,
- Zofia Niedziałkowska, autorka monografii „Ostrołęka i okolice” oraz wielu innych prac nt. miasta i regionu,
- Henryk Sienkiewicz przebywał w Pułtusk i uwiecznił to miasto na kartach swych książek, m.in. w „Potopie”,
- ks. Piotr Skarga wykładał w liceum pułtuskim.

Do wsi **Wąsewo** już w 1767 roku do miejsca kultu obrazu Matki Boskiej Wąsewskiej przybywały rzesze ludzi. Pierwsza źródłowa wiadomość na temat obrazu pochodzi z 1711 roku. W 1748 roku określano go „Obrazem słynącym łaskami”, zaś w roku 1906 „Obrazem cudownym” i tak nazywany jest do dzisiaj.

Prawie każda miejscowość w analizowanym paśmie słynie z ludowych imprez, które co roku przyciągają rzesze turystów. Najciekawsze z nich to:

- Widowisko historyczne „Bitwa pod Ostrołęką 26 maja 1831 roku”, Ogólnopolskie Spotkania ze Sztuką Ludową „Łornaria” (czerwiec) i Ogólnopolskie Spotkania z Piosenką Kabaretową OSPA (listopad) w Ostrołęce,
- Mistrzostwa Polski Aktorów i Dziennikarzy w Grzybobraniu (wrzesień) w Długosiodle,
- Jarmark Średniowieczny (sobota po Bożym Ciele) w Pułtusk,
- Święto Patrona Serocka św. Wojciecha (23 kwiecień), Międzynarodowy Festiwal Folklorystyczny „KUPALNOCKA” (początek lipca), Serockie Lato Muzyczne na grodzisku Barbarka (czerwiec – wrzesień) w Serocku,
- Festiwal Pieśni i Tańców Polskich (listopad) w Wieliszewie.

5.2. Obszary priorytetowe szlaku

Priorytetem pasma jest rozwój turystyki przyrodniczej (w tym kwalifikowanej). Drugim równorzędnym priorytetem jest umacnianie turystyki kulturowej, na bazie kultywowanych tradycji regionalnych oraz dóbr kultury materialnej. Równorzędnie z turystyką kulturową powinna rozwijać się turystyka wiejska (zabudowa letniskowa i agroturystyka) a na południu pasma turystyka biznesowa i wodna na bazie Zalewu Zegrzyńskiego.

5.3. Kierunki i rodzaje ruchu turystycznego

5.3.1. Turystyka przyrodnicza

Przedmiotowa turystyka rozwija się głównie w oparciu o walory przyrodnicze, stosunkowo licznie występujące w paśmie Narwi. Wśród walorów atrakcyjnych dla tego rodzaju turystyki należy wskazać Puszcę Białą, której obszar zaliczony został do OSO Natura 2000 a także Nadbużański Park Krajobrazowy. Wysokimi walorami przyrodniczymi i krajobrazowymi charakteryzuje się dolina rzeki Narew. Naturalny charakter puszczy zachował się w licznych rezerwach przyrody, które z reguły nie są udostępniane do zwiedzania, ze względu na brak wyznaczonych leśnych ścieżek przyrodniczych.

5.3.2. Turystyka kulturowa

Turystyka kulturowa bazuje na dobrach kultury tj. zabytkach architektury, pamiątkach historycznych oraz na folklorze, obrzędach ludowych, ludowej kulturze materialnej. Rozwój tego rodzaju turystyki wskazany jest w Ostrołęce, Różanie oraz w gminach: Rzekuń, Troszyn, Czerwin, Stary Lubotyń, Wąsewo, Goworowo, Pułtusk, Zatory, Wieliszew, Serock.

5.3.3. Turystyka wiejska

Jedną z form turystyki wiejskiej w paśmie jest budownictwo letniskowe, które rozwija się na bazie walorów przyrodniczych i krajobrazowych, głównie wzdłuż rzeki Narew. Ta forma wypoczynku dominuje w gminach: Młynarze, Goworowo, Różan, Rzewnie, Szelków, Długosiodło, Rząśnik, Obryte, Pokrzywnica, Zatory i Serock.

5.3.4. Turystyka biznesowa i konferencyjna

Coraz intensywniej rozwija się ruch turystyczny wynikający z uczestnictwa w zjazdach naukowych, naradach i konferencjach związanych z działalnością biznesową. W paśmie Narwi ten rodzaj turystyki rozwija się w gminie Serock i Nieporęt. Wiąże się to z faktem bliskości Warszawy, dużym nasyceniem w zaplecze konferencyjno - szkoleniowe i bazę gastronomiczną, które są uzupełnieniem podstawowej oferty.

5.3.5. Turystyka wodna

Do tego rodzaju turystyki wskazany jest Zalew Zegrzyński i rzeka Narew.

5.4. Model szlaku – główne elementy

Głównymi elementami szlaków turystycznych są ośrodki węzłowe i wspomagające. Zostały one wyodrębnione poprzez analizę istniejącego zainwestowania turystycznego, możliwości połączeń komunikacyjnych, walorów przyrodniczych i możliwości penetracji terenów atrakcyjnych krajobrazowo i przyrodniczo.

5.4.1. Ośrodki węzłowe

W paśmie Narwi, można wskazać następujące ośrodki węzłowe:

- Ostrołęka – jako węzeł turystyki kulturowej,
- Czerwin – jako węzeł turystyki kulturowej,
- Różan – jako węzeł turystyki kulturowej i wiejskiej (letniskowej),
- Pułtusk – jako węzeł turystyki kulturowej i przyrodniczej,
- Serock – jako węzeł turystyki biznesowej, kulturowej i wodnej.

Powyższe ośrodki wskazano jako węzłowe ze względu na ofertę turystyczną bazującą na atrakcjach przyrodniczych i kulturowych, potencjał turystyczny oraz dobrą dostępność komunikacyjną.

5.4.2. Ośrodki wspomagające

Duże znaczenie w kształtowaniu kierunków turystyki odgrywają ośrodki wspomagające. Zaliczono do nich miejscowości:

- Troszyn – jako węzeł turystyki kulturowej,
- Stary Lubotyń – jako węzeł turystyki kulturowej,
- Goworowo – jako węzeł turystyki kulturowej,
- Wąsewo – jako węzeł turystyki kulturowej,
- Długosiodło – jako węzeł turystyki przyrodniczej i wiejskiej (zabudowy letniskowej),
- Obryte – jako węzeł turystyki przyrodniczej i wiejskiej (zabudowy letniskowej),
- Szelków – jako węzeł turystyki wiejskiej (zabudowy letniskowej),
- Pokrzywnica – jako węzeł turystyki wiejskiej (zabudowy letniskowej),
- Zatory – jako węzeł turystyki kulturowej, przyrodniczej i wiejskiej (zabudowa letniskowa),

- Wieliszew – jako węzeł turystyki kulturowej i wodnej,
- Nieporęt – jako węzeł turystyki wodnej i biznesowej.

5.4.3. Skomunikowanie szlaku

Na analizowanym obszarze przebiegają dwa główne szlaki:

- ponadregionalny szlak kołowy, tzw. „trasa mazurska”, prowadzi drogą krajową nr 61 z Warszawy w kierunku Warmii i Mazur,
- ponadregionalny szlak wodny na rzece Narew - prowadzący z jezior mazurskich do rzeki Narew. Ogólna długość rzeki wynosi 484 km, w tym na terenie analizowanego pasma 160,1 km.

Ponadto wyznaczono:

- Szlak drogowy – po osadnictwie drobnoszlacheckim, który wiedzie przez gminy Rzekuń, Troszyn, Czerwin, Stary Lubotyń, Goworowo, Wąsewo.
- Szlaki istniejące o znaczeniu ponadlokalnym:
- Główny Szlak Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego im. Teofila Lenartowicza, (78,0 km), szlak pieszy: Kamieńczyk (gmina Wyszaków) – Pułtusk,
- Główny szlak Puszczy Białej (70,7 km), szlak pieszy: Popowo Kościelne (gmina Somianka) – Lipniak Majorat (gmina Długosiodło),
- Szlak doliną narwiańską (59,5 km), szlak pieszy: Pułtusk – Stacja Dalekie (gmina Długosiodło),
- Szlak pieszy (dł. 190,5 km), Warszawa Rembertów – Modlin,
- Szlak pieszy (dł. 57,2 km), Nieporęt – Warszawa Choszczówka,
- VeloMazovia – Trasa Pułtуска (dł. 32,4 km), szlak rowerowy Warszawa Choszczówka Zabłocie (gmina Serock),
- VeloMazovia – Trasa Narwiańska – Ostrołęcka (dł. 27,3 km), szlak rowerowy Rembelszczyzna (gmina Nieporęt) – Gańsorowo (gmina Serock).

Z ośrodków węzłowych i wspomagających, a także z głównych szlaków wskazano kierunki szlaków łącznikowych (drogowych, rowerowych i pieszych).

5.4.4. Modelowy potencjał infrastrukturalny

Decydujący wpływ na stan zagospodarowania turystycznego obszaru mają, wielkość i struktura rodzajowa turystycznej bazy noclegowej oraz baza gastronomiczna.

Baza noclegowa, to obiekty stałe i sezonowe, obiekty ogólnodostępne i środowiskowe, które winny uwzględniać uwarunkowania do uprawiania określonego rodzaju turystyki na danym terenie. Tworząc bazę noclegową i gastronomiczną należy brać pod uwagę zróżnicowanie finansowe społeczeństwa. Najbardziej pożądanym jest rozwój bazy noclegowej średniej klasy, uwzględniający między innymi możliwości finansowe młodzieży, rencistów i emerytów, tj. hoteli klasy turystycznej, schronisk młodzieżowych, domów wycieczkowych, kempingów, a jako uzupełnienie - miejsca w gospodarstwach agroturystycznych.

Odpowiedniego standardu hoteli oraz zakresu usług podstawowych i dodatkowych wymaga turystyka biznesowa i konferencyjna, która rozwija się tylko w nielicznych ośrodkach.

Uzupełnieniem bazy podstawowej jest baza towarzysząca, która jest bardzo ważnym elementem zagospodarowania terenu. Składają na nią: punkty informacji turystycznej, obiekty usługowe (agendy pocztowe, placówki służby zdrowia, stacje benzynowe, stacje obsługi pojazdów, punkty sprzedaży pamiątek, urządzenia sanitarno-higieniczne), obiekty kulturalno-rozrywkowe (lokale rozrywkowe, kluby, świetlice), obiekty sportowo-rekreacyjne (baseny, kąpieliska, boiska sportowe, korty tenisowe, itp.).

Bardzo ważnym elementem jest sieć komunikacyjna (drogowa, kolejowa, wodna, szlaki turystyczne) decydująca o dostępności danego terenu oraz funkcjonowania i rozwoju ruchu turystycznego.

Na obszarach, gdzie rozwija się turystyka wiejska w postaci budownictwa letniskowego niezbędnym elementem jest rozwój infrastruktury sanitarnej (wodociągi i kanalizacja) oraz wyeliminowanie zjawiska zaśmiecania lasów.

Ważnym czynnikiem jest marketing i promocja produktu turystycznego (oferty).

5.4.5. Ocena stanu i kierunki inwestowania

Pasma Narwi posiada walory, które sprzyjają rozwojowi różnych form turystyki. Bardzo popularną formą jest turystyka przyrodnicza, w tym kwalifikowana, bazująca na walorach środowiska przyrodniczego. Jego atrakcje można podziwiać na wyznaczonych szlakach turystycznych. Wymagają one jednak doposażenia w parkingi, miejsca postojowe, punkty małej gastronomii, urządzenia sanitarno-higieniczne.

Na terenach wiejskich o charakterze rolniczym, rozwija się agroturystyka, obejmująca różne rodzaje aktywności rekreacyjnej związane z przyrodą i krajoznawstwem. Rozwój tej formy wypoczynku wspomaga rozwój obszarów wiejskich, poprzez dostarczenie m.in. dodatkowych źródeł dochodu jej mieszkańcom.

Ważnym rodzajem turystyki w paśmie jest turystyka kulturowa oparta na miastach historycznych, unikatowych zabytkach, obszarach osadnictwa drobnoszlacheckiego a także architekturze kurpiowskich wsi Puszczy Białej.

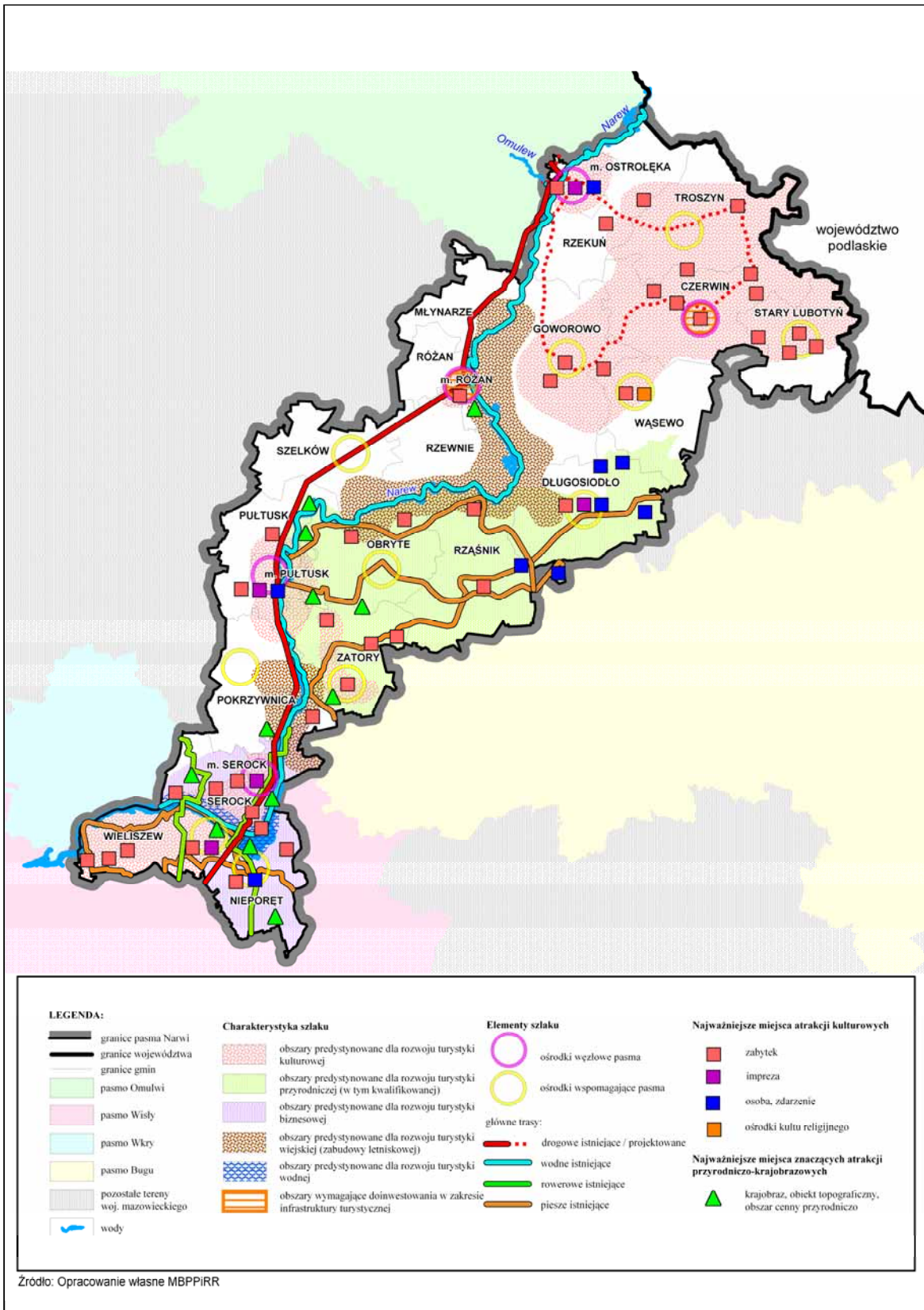
Rozwija się również turystyka wiejska (zabudowa letniskowa), obszary koncentracji tej formy turystyki wymagają doinwestowania w zakresie gospodarki wodno-ściekowej i odpadowej.

Ważnym rodzajem turystyki, w południowej części pasma jest turystyka biznesowo-konferencyjna, ze względu na bliskość stolicy.

Obszar szlaku należałoby doinwestować w bazę noclegową średniej klasy, uwzględniającą potrzeby średniozamożnych turystów. Wskazane jest wyposażenie i doposażenie szlaku w bazę towarzyszącą (np.: wypożyczalnię sprzętu turystycznego) i urządzenie miejsc postojowych z uwzględnieniem urządzeń sanitarno – higienicznych oraz punktów gastronomicznych.

Mapa 5. Koncepcja szlaków turystyczno-kulturowych

5.5. Koncepcja głównych tras z uwzględnieniem środków lokomocji

Szlak wodny Narwi – jest on obecnie najlepiej zagospodarowanym szlakiem wodnym Mazowsza. Spływy kajakowe można rozpoczynać w Łomży lub Nowogrodzie.

Meandrując wśród lasów Puszczy Kurpiowskiej Narew zmienia kierunek biegu na południowo-zachodni, pod Nowogrodem przyjmuje wody Pisy. Tutaj Adam Chętnik założył Skansen Kurpiowski. Dalej rzeka mija Ostrołękę, Różan i Pułtusk. W okolicach Serocka Narew przyjmuje wody Bugu i Rządzy, a następnie zmienia się w Zalew Zegrzyński i w okolicy Nowego Dworu Mazowieckiego uchodzi do Wisły. Ofertą godną uwagi są organizowane od kilku lat w sezonie letnim spływy kajakowe po Narwi na odcinku od zapory w Dębem do Nowego Dworu Mazowieckiego. Płynąca spokojnie rzeka pozwala podziwiać różnorodnie ukształtowany teren, pozostawiając niezapomniane wrażenia. Na szlaku wyznaczono cztery ośrodki węzłowe w Ostrołęce, Różanie, Pułtusku i Serocku.

Szlak drogowy – „trasa mazurska” (w paśmie długość ok. 50 km) przebiega drogą krajową nr 61. Wiedzie z Warszawy w kierunku Warmii i Mazur. Na szlaku wyznaczono cztery ośrodki węzłowe w Ostrołęce, Różanie, Pułtusku i Serocku, z których wskazano główne kierunki szlaków drogowych i rowerowych. Na szlaku zobaczyć można wiele ciekawych zabytków oraz Zalew Zegrzyński.

Szlak drogowy – po osadnictwie drobnoszlacheckim wiedzie przez gminy Rzekuń, Troczyn, Czerwin, Goworowo, Stary Lubotyń i Wąsewo. Na szlaku, ośrodek węzłowy wyznaczono w Czerwinie, a wspomagające w Troszynie, Goworowie, Starym Lubotyniu i Wąsewie. Z ośrodków wyznaczono kierunki drogowych szlaków łącznikowych. Na szlaku podziwiać można dwory i pałace, parki, grodziska i kurhany oraz charakterystyczne dla osadnictwa drobnoszlacheckiego wsie lokacyjne.

Istniejące szlaki ponadlokalne:

Główny Szlak Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego im. Teofila Lenartowicza, (78,0 km), odcinek w Puszczy Białej wiodący trasą:

Kamieńczyk – Brańszczyk – L. Tuchlin – L. Jegiel – Stacja Dalekie – Porządzie Stara Wieś – Dąbrowa Trzecie Pole – Sadykierz – Obryte – rez. Wielgolas – rez. Popławy – Pułtusk.

Jest to typowy szlak krajobrazowy z elementami krajoznawstwa, szczególnie etnograficznego i przyrodniczego.

Główny szlak Puszczy Białej (70,7 km) wiodący trasą:

Popowo Kościelne – Huta Podgórna – gajówka Wólka Zatorska – Stawinoga – Holendry – Burlaki – gaj. Zatory – Drwały – Pniewo – gaj. Wielątki – Dąbrowa Trzecie Pole – Porządzie – Pulwy – Sieczychy – Zygmuntowo Mazowieckie – Przetycz Folwark – Chorchosy – Długosiodło – Lipnik Majorat.

Jest to ponadregionalny szlak prowadzący przez dolinę rzeki Bug. Na trasie szlaku znajdują się doliny Bugu i Narwi. Spotkać tu można piaski rzeczne i wydmy, charakterystyczne dla tego terenu biellicowe gleby, liczne głązy polodowcowe oraz przyjemne pejzażowo dolinki. Wiele fragmentów leśnych ma jeszcze charakter zbliżony do puszczańskiego, a drzewostany wyższych klas wiekowych w niektórych miejscach są imponujące.

Szlak doliną narwiańską (59,5 km), wiodący trasą:

Pułtusk – Szygówek – Zambski Kościelne – Sokołowo – Lubiel Nw. – Pulwy – Sieczychy – Stacja Dalekie

Jest to szlak o dużych walorach nie tylko pejzażowych, ale także historycznych.

Szlak pieszy (dł. 190,5 km), prowadzący przez miejscowości:

Warszawa Rembertów – Zielonka – jez. Kruczek – Struga – gajówka Wólczyńskie – Dąbkowizna – Nieporęt – Wieliszew – Łajski – Chotomów – Lasy Chotomowskie – Suchocin – Modlin.

Jest to fragment Podwarszawskiego Szlaku Okrężnego, wiodącego pośród sosnowych lasów i lasów.

Szlak pieszy (dł. 57,2 km) wiedzie przez:

Nieporęt – Zegrze - Poddębe – Skrzyszew – Łąki Kałuszyńskie – rez. „Kępa Kikolska” – Górę – Janówek – Lasy Chotomowskie – rez. „Jabłonna” – Jabłonna – Lasy Legionowskie – Warszawę (Choszczówka).

Jest to szlak o znaczeniu ponadregionalnym, jeden z najbardziej atrakcyjnych szlaków podwarszawskich, o dużych walorach krajobrazowych i krajoznawczych.

VeloMazovia – Trasa Pułtuska (dł. 32,4 km)

Szlak Pułtuski (ponadlokalny) należy do tras łatwych. W dużej mierze przebiega przez tereny leśne gmin: Jabłonna, Wieliszew i Serock. Przeprowadzony został przez centralną część miasta Legionowo oraz otwarte przestrzenie łąk i polan, będące malowniczym elementem nadnarwiańskiego krajobrazu. Osobliwości przyrodnicze w postaci form ochrony przyrody, stanowią duży walor szlaku.

VeloMazovia – Trasa Narwiańska - Ostrołęcka (dł. 27,3 km) szlak rowerowy: przechodzący przez gminy Nieporęt i Serock. Szlak Narwiański (ponadlokalny) ma charakter nieco tranzytowy. Znaczna część prowadzi wzdłuż Kanału Żerańskiego, nabrzeża Jez. Zegrzyńskiego i Narwi.

5.6. Potencjalne źródła finansowania – analiza możliwości

Organizacja szlaków turystyczno-kulturowych wymaga zaangażowania wielu środków finansowych. Mogą one pochodzić z następujących źródeł:

środki krajowe:

- z budżetu państwa,
- z budżetu województwa,
- z budżetu samorządów gminnych i powiatowych,
- ze źródeł prywatnych;

środki zagraniczne:

- fundusze strukturalne i inne fundusze UE (Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego, Sektorowy Program Operacyjny. Restrukturyzacja i Modernizacja Sektora Żywnościowego i Rozwój Obszarów Wiejskich, Kultura 2000, INTERREG),
- Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego, Norweski Mechanizm Finansowy.

5.6.1. Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego

W ramach **Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego** w Priorytecie 1. Rozbudowa i modernizacja infrastruktury służącej wzmocnieniu konkurencyjności regionów, w działaniu 1.4. Rozwój turystyki i kultury są wspierane przedsięwzięcia mające na celu:

- wzrost znaczenia kultury i turystyki jako czynnika stymulującego rozwój społeczno-gospodarczy regionów z uwzględnieniem potrzeby zapewnienie zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska,
- ułatwienie dostępu do obiektów kultury i turystyki m.in. poprzez rozbudowę infrastruktury oraz rozwijanie kompleksowego systemu informacji kulturalnej i turystycznej.

W ramach tego działania mogą być finansowane projekty infrastrukturalne z zakresu turystyki o minimalnej wartości 1mln euro i promocyjne o minimalnej wartości 500 tys. euro, których realizacja ma wpływ na gospodarczy rozwój regionu i prowadzi do tworzenia stałych miejsc pracy.

Projekty, które kwalifikują się do finansowania w ramach tego działania to:

- adaptacja zabytków techniki i architektury w celu zwiększenia atrakcyjności turystycznej regionu,
- rozwój i modernizacja infrastruktury noclegowej i innej infrastruktury turystycznej,
- rozwój i modernizacja infrastruktury gastronomicznej, m. in. w obiektach podkreślających specyfikę regionu, np. młyny, kuźnie, obiekty podworskie,
- opracowanie i utworzenie systemów i centrów informacji turystycznej, w tym nowoczesnej, interaktywnej sieci informacji internetowej,
- rozwój i modernizacja infrastruktury służącej rozwojowi aktywnych form turystyki, w tym budowa i modernizacja obiektów sportowych i rekreacyjnych,
- projekty inwestycyjne gmin uzdrowiskowych związane z rozwojem funkcji leczniczo-wypoczynkowych.

W działaniu tym przewidziane są do realizacji duże projekty z zakresu turystyki i kultury, o charakterze krajowym i regionalnym.

W Priorytecie 3. Rozwój lokalny działania: 3.1. Obszary wiejskie, 3.2. Obszary podlegające restrukturyzacji, 3.3. Zdegradowane obszary miejskie, przemysłowe i powojkowe, przewidziane są do realizacji projekty z zakresu turystyki i kultury o znaczeniu lokalnym, zlokalizowane na obszarach spełniających wymagane dla tego typu projektów kryterium demograficzne (miejscowości od 5 - 20 tys. mieszkańców).

Działanie 3.1. Obszary wiejskie.

Zadania:

- restauracja i rewitalizacja obiektów dziedzictwa kulturowego
- systemy zabezpieczeń obiektów dziedzictwa kulturowego na wypadek zagrożeń.

Projekty z zakresu kultury nie mogą być związane z działalnością gospodarczą.

Poziom finansowania – do 75% wydatków kwalifikowanych.

W ramach działania przewiduje się realizację projektów inwestycyjnych na obszarach wiejskich i miast do 20 tys. mieszkańców wynikające z planów, programów rozwoju lokalnego przygotowanych w formule partnerstwa na poziomie gminnym, międzygminnym lub powiatowym.

Plan finansowy dla Województwa Mazowieckiego wg Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego.

- fundusze strukturalne EFRR - 41,936 mln euro
- krajowy wkład publiczny - 13,979 mln euro
  - w tym z budżetu państwa - 4,194 mln euro
  - z budżetu jest - 9,785 mln euro
- środki prywatne - 0,476 mln euro.

Działanie 3.2. Obszary podlegające restrukturyzacji

Zadania:

- restauracja i rewitalizacja obiektów dziedzictwa kulturowego,
- systemy zabezpieczeń.

W ramach działania przewiduje się projekty infrastrukturalne wynikające z planów, programów rozwoju lokalnego przygotowanych w formule partnerstwa.

Poziom finansowania do 75%; w ramach projektów związanych z turystyką maksymalnie 30% dla Warszawy i 50% dla pozostałych podregionów.

Plan finansowy

- fundusze strukturalne EFRR - 11,648 mln euro

- krajowy wkład publiczny - 3,889 mln euro
  - w tym z budżetu państwa - 1,165 mln euro
  - z budżetu jest - 2,718 mln euro
- środki prywatne - 0,199 mln euro.

Działanie 3.3. Zdegradowane obszary miejskie, przemysłowe i powojkowe.

Zadania:

- Rewitalizacja i odnowa zdegradowanych obszarów miast i dzielnic mieszkaniowych w miastach,
- Rewitalizacja obiektów i terenów przemysłowych, przez zmianę dotychczasowych funkcji na gospodarcze, społeczne, edukacyjne, zdrowotne, rekreacyjne i turystyczne,
- Rewitalizacja obiektów i terenów powojkowych, poprzez zmianę z przeważającą, dotychczasową funkcją zabudowy powojkowej na usługową, społeczną, edukacyjną, zdrowotną, rekreacyjną i turystyczną.

Po roku 2007 ZPORR zostanie zastąpiony przez 16 regionalnych programów operacyjnych. We wstępnym projekcie **Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego 2007–2013** w Priorytecie II przewiduje się działanie 2.3., którego głównym celem jest wzrost znaczenia kultury i turystyki jako czynników stymulujących rozwój społeczno-gospodarczy regionu. Wsparcie mogą uzyskać projekty o wartości całkowitej do 5 mln euro, zlokalizowane w miejscowościach powyżej 5 tys. mieszkańców.

5.6.2. Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich”

W ramach **SPO - Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich** w Priorytecie Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich działaniu odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego mogą być finansowane projekty między innymi z zakresu:

- budowy i modernizacji publicznej infrastruktury związanej z rozwojem funkcji turystycznych i kulturalnych,
- modernizacji i wyposażeniu obiektów pełniących funkcje kulturalne, rekreacyjne i sportowe,
- odnowy obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa wiejskiego regionu oraz ich adaptacji na cele kulturalne i społeczne.

Pomoc finansowa w formie refundacji części poniesionych przez beneficjenta kosztów kwalifikowanych projektów. Maksymalny poziom pomocy finansowej 80% nie może przekroczyć kwoty 450 tys. zł.

- Wsparcie finansowe Unii Europejskiej - 90,0 mln euro.
- Wsparcie finansowe krajowe - 22,5 mln euro.

Wymagane przedstawienie promesy ministra kultury na współfinansowanie projektu.

Finansowaniu podlegają projekty zrealizowane w miejscowościach liczących nie więcej niż 5 tys. mieszkańców, należących do gmin wiejskich lub miejsko-wiejskich.

5.6.3. Program Kultura 2000

Komisja Europejska realizując wspólnotową politykę kulturalną stworzyła szereg możliwości wsparcia projektów kulturalnych tworzonych przez instytucje i organizacje w całej Europie. Jednym z nich jest program Kultura.

Program Ramowy Unii Europejskiej **Kultura 2000** ustanowiony został na mocy Decyzji Rady i Parlamentu Europejskiego Nr 508/2000 z 14 lutego 2000 roku na okres 5 lat od stycznia 2000 roku do 31 grudnia 2004 roku. Dnia 31 marca 2004 roku Decyzją Nr 626/2004 Parlamentu i Rady program został przedłużony o kolejne dwie edycje na rok 2005 i 2006. Zwiększono jednocześnie budżet programu do łącznej kwoty 236,5 mln euro.

Sztandarowym celem Programu jest wyodrębnienie wspólnej przestrzeni kulturowej dla narodów Europy. W tym kontekście Program wspiera projekty współpracy kulturalnej pomiędzy podmiotami kulturalnymi z krajów członkowskich Unii Europejskiej i innych krajów uczestniczących w Programie oraz wspólne projekty realizowane w ramach europejskich sieci współpracy kulturalnej. Cele szczegółowe Programu zostały określone przez Komisję Europejską w sposób następujący:

- akcentowanie różnorodności kultur jako znaczącego czynnika tożsamości europejskiej,
- promocja twórczości, ponadnarodowego propagowania kultury i mobilności artystów, twórców, innych podmiotów i osób profesjonalnie związanych z kulturą oraz ich dzieł, przy szczególnej opiece nad osobami młodymi, pochodzącymi ze środowisk najbiedniejszych,
- promocja dialogu kulturalnego i wzajemnego poznawania kultur i historii narodów Europy,
- wspieranie różnorodności kulturowej oraz rozwój nowych form ekspresji kulturowej,
- otwarcie na kultury spoza obszaru Unii Europejskiej,
- umożliwienie najbardziej licznym i różnorodnym grupom społecznym i jednostkom pełnego korzystania z istniejących form aktywności kulturalnej,
- zwiększenie mobilności ludzi i dzieł oraz partnerskiej wymiany w dziedzinie kultury,
- wspieranie wspólnego dziedzictwa narodowego o znaczeniu europejskim; upowszechniania nowatorskich koncepcji, metod i technik konserwatorskich,
- wykorzystanie nowych technologii w dobie „społeczeństwa informacyjnego” dla celów komunikacji, globalnego porozumienia i twórczej aktywności zawodowej w dziedzinie kultury,
- uznanie kultury jako czynnika ekonomicznego oraz czynnika integracji społecznej i obywatelskiej,
- wspieranie wspólnego dziedzictwa narodowego o znaczeniu europejskim, upowszechniania nowatorskich koncepcji, metod i technik konserwatorskich,
- wykorzystanie nowych technologii w dobie „społeczeństwa informacyjnego” dla celów komunikacji, globalnego porozumienia i twórczej aktywności zawodowej w dziedzinie kultury,
- uznanie kultury jako czynnika ekonomicznego oraz czynnika integracji społecznej i obywatelskiej.

5.6.4. Inicjatywy wspólnotowe

Obok funduszy strukturalnych istotne znaczenie mają również Inicjatywy wspólnotowe. Jedną z takich inicjatyw jest program INTERREG. W ramach INTERREG III istnieją możliwości dofinansowania przedsięwzięć kulturalnych wynikających z ogólnych priorytetów inicjatywy, wśród których występuje wymiana międzynarodowa kadr i środków dla celów naukowych, rozwoju technologicznego, edukacji i kultury. Duże znaczenie ma tu tworzenie sieci informacji i wymiany doświadczeń w sektorze kultury. Środki z programu INTERREG można wykorzystać na organizację szlaków kulturalno-turystycznych. Szlaki te przebiegają przez granice wielu gmin i powiatów, dlatego przed przystąpieniem do wnioskowania o fundusze z programu niezbędne jest zawarcie przez samorządy lokalne stosownych porozumień oraz znalezienie partnera zagranicznego.

5.6.5. Inne źródła finansowania

Odrębnym źródłem finansowania zadań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego może być **Mechanizm Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego** oraz **Norweski Mechanizm Finansowy**, w ramach którego w latach 2004-2009 Polska otrzyma 533,5 mln euro, w tym na zadania związane z dziedzictwem kulturowym przewidziano kwotę około 77,5 mln euro.

W ramach Priorytetu – „Ochrona kulturowego dziedzictwa europejskiego, w tym transportu publicznego i odnowy miast” wspierane będą następujące typy projektów:

- rewaloryzacja, renowacja, rozbudowa, modernizacja i adaptacja na cele kulturalne publicznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, szczególnie realizowanych w ramach przyjętych strategii narodowych produktów turystyki kulturowej na terenie historycznych dzielnic miast,
- rewitalizacja historycznych centrów miast,
- rewaloryzacja, renowacja, rozbudowa, modernizacja i adaptacja na cele kulturalne zespołów fortyfikacyjnych oraz budowli i zespołów obronnych,
- rewitalizacja zabytkowych obiektów przemysłowych oraz ich adaptacja i wyposażenia na cele kulturalne, w tym zwłaszcza na muzea nowoczesności i galerie sztuki współczesnej,
- projekty z zakresu budowy, rozbudowy, rekonstrukcji i adaptacji infrastruktury kulturalnej w miejscowościach o znaczeniu symbolicznym dla kultury (np. pola bitew, miejsca pamięci, miejsca kultu),
- renowacja, ochrona i zachowanie miejsc pamięci i martyrologii,
- budowa i rozbudowa publicznych i niepublicznych instytucji kultury o europejskim znaczeniu i międzynarodowym charakterze działania,
- kompleksowe programy konserwacji publicznych zbiorów zabytków ruchomych oraz zabytkowych księgozbiorów i archiwaliów,
- tworzenie systemów informacji zabezpieczeń przed nielegalnym wywozem dzieł sztuki przez granice oraz zabezpieczenie zabytków ruchomych i nieruchomych przed kradzieżą i zniszczeniem,
- wsparcie finansowe dla realizacji zadań wynikających z koncepcji szlaków turystyczno-kulturowych można uzyskać również z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska Gospodarki Wodnej w Warszawie. Przede wszystkim mogą to być zadania służące ochronie środowiska, ale dofinansowywane są i inne zadania np. organizacja tzw. „zielonych szkół”. Pasma turystyczno-kulturowe są doskonałym miejscem dla edukacji przyrodniczej.

Dofinansowaniem w wysokości do 50% mogą być objęte: noclegi, honoraria dla prowadzących zajęcia, wynajem sal dydaktycznych, transport, wyżywienie, materiały edukacyjne.

5.7. Uwarunkowania realizacyjne

Do realizacji koncepcji szlaku niezbędna jest współpraca:

- samorządów gmin,
- starostw powiatowych,
- nadleśnictw,
- związków gmin,
- stowarzyszeń działających na rzecz rozwoju turystyki,
- agencji rozwoju regionalnego,
- regionalnych i lokalnych organizacji turystycznych,
- Domu Polonii w Pułtusku.

6. MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

6.1. Materiały wyjściowe

- Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego
- Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego
- Wojewódzki Program Ochrony i Kształtowania Dziedzictwa Kulturowego
- Wartości kulturowe, strefy chronione, strefy wymagające rewitalizacji OMW
- Rejestr Zabytków – Wojewódzki Konserwator Zabytków Województwa Mazowieckiego

6.2. Literatura

- Mapa turystyczna – Okolice Warszawy – COPERNICUS
- Powiat Makowski – Starostwo Powiatowe w Makowie Maz.
- Herbarz Szlachty Ostrołęckiej – Jan Boguski Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe, Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki
- Folder – Turystyka konna na Mazowszu – Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego
- Na wąskotorowym szlaku Mazowsza i Mazur – Zarząd Kolei Dojazdowych CDOKP
- Ostrołęka – Urząd Miejski w Ostrołęce
- Folder – Ostrołęka i Okolice – Jerzy Kijowski – Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki
- Ostrołęckie pomniki – Elżbieta Nowicka, Czesław Parzych – Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki
- Folder – Różan i Okolice – Mieczysław Bartniczak – Krajowa Agencja Wydawnicza Warszawa 1978
- Foldery: Szlak puszczański; Szlak bobra; Szlak narwiański; Szlak zielony – Urząd Miasta w Pułtusku
- Przewodnik po zabytkach Pułtuska – Zarząd Miejski w Pułtusku, Muzeum Regionalne w Pułtusku
- Powiat Pułtuski – Starostwo Powiatowe w Pułtusku
- Znakowane szlaki turystyczne w Puszczy Białej w rejonie wyszkowskim – Lechosław Herz, Warszawa – Wyszaków 1995
- Wieś Mazowiecka Zaprasza – WODR w Warszawie, 2000r.
- Folder – Mazowsze Agroturystyka – Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego 2005-2006
- Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce – Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa 1989
- Folder – Powiat Ostrołęcki – Starostwo Powiatowe w Ostrołęce
- Broszura - Parki wiejskie województwa ostrołęckiego – Jan Zgliński – Polskie Towarzystwo Turystyczno Krajoznawcze Regionalna Pracownia Krajoznawcza w Ostrołęce
- Mazowsze – Lechosław Herz
- Miasta polskie w tysiącleciu – praca zbiorowa
- Ziemia Łomżyńska do 1529 roku – Czesław Brodzicki
- Studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin wchodzących w skład pasma
- Strony internetowe gmin, powiatów, Lasów Państwowych
- Ankiety z gmin oraz informacje z jednostek zaproszonych do współpracy

6.3. Spis map

Mapa 1. Uwarunkowania przyrodnicze	8
Mapa 2. Historyczny podział Mazowsza	12
Mapa 3. Uwarunkowania kulturowe	27
Mapa 4. Uwarunkowania turystyczno-komunikacyjne.....	42
Mapa 5. Koncepcja szlaków turystyczno-kulturowych	55

Abstract

The aim of the present dissertation is to point out the methods of economic activation of the northern part of the Mazowieckie voivodeship, by means of the development of endogenously conditioned tourism.

The above stated goal is to be attained by means of a set of actions in the framework of predefined bands, thus enabling to connect the centres of well-developed cultural identity. It also allows to create supra-local programmes of promotion and development of tourism, as well as to coordinate the tasks of linear character, e.g. connected with tourist waterways or the European itineraries of qualified tourism.

The concept of the tourist-cultural itineraries of the Narew River band entails an analysis of the environmental and cultural potential and the identification of infrastructural and transport conditions vital to the development of tourism on the area delimited along the Narew River. The wide and varied Narew Valley, with its developed terraces, extensive stretches of old river bed and oxbow lakes, dunes, high and steep cliffs and sandy beaches is the unique landscape feature. Outside the valley, there are vast pine woods, forest mires and water-meadows of "Puszcza Biała" primeval forest and Nadbużański Landscape Park. Also peat bogs of unique charm can be found in the area. It is a great place for nature observations, especially for the bird lovers. In such a varied environment, a model of functioning of the band has been defined, together with the main directions of action to stimulate the development of tourism and the concept of the main itineraries, including the means of transport. The results of the analysis show that the density of the network of transport routes (water, road, pedestrian and bicycle) is spatially varied in this area, with a visible concentration in the central and southern parts of the band.

The conclusions of the study allow formulating recommendations for stimulating the development of tourism in the analyzed band. The present dissertation identifies the areas predestined for the development of various forms of tourism: nature-oriented (including qualified), cultural, agricultural (agrotourism and holiday housing), business-oriented, water-based. However, the growth in the different areas requires following actions:

- upgrading the standards of the tourist routes, by construction of parking places, rest areas, places to eat, sanitary-hygienic equipment,
- improving the water, sewage, and waste-disposal infrastructure in the recreational areas,
- construction of budget hotels (in northern and central parts of the band), including the needs of moderate-income tourists,
- drafting of supra-local promotional programmes.